अष्टादशपुराणपरिचयः

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

—श्रीकृष्णमणित्रिपाठी

भारतीय-साहित्य-ग्रन्थमालायाः पञ्चमं पुष्पम्

अष्टादशपुराणपरिचयः

स च

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां पं० रामयशत्रिपाठिमहोदयानामन्तेवासि

वाराणसेय श्रीहरिहरसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापकेन

व्याकरण-साहित्य-साङ्ख्ययोग-पुराणेतिहासाचार्येण

एम० ए०, साहित्यरत्नोपाधिधारिणा

पं० श्रीकृष्णमणित्रिपाठिना

विरचितः सम्पादितश्च

प्रकाशकः—

भारतीय-साहित्य-विद्यालयः काशी

प्रथमं संस्करणम्] संवत् २०१४ [मूल्यम् २)

वेदचन्द्राभ्रयुग्माब्दे विजयादशमीतिथौ ।
अष्टादशपुराणानां परिचयः पूर्णतामगात् ।।
त्रिपाठ्युपाह्वश्रीकृष्णमणिशास्त्रिकृतो मुदा ।
तेन तुष्यतु विश्वात्मा पुराणपुरुषः प्रभुः ।।

मुद्रकः—
स्वामी द्वारिकादास शास्त्री
संकठा प्रेस, सोरा कूआ,
वाराणसी ।

अष्टादशपुराणपरिचयः
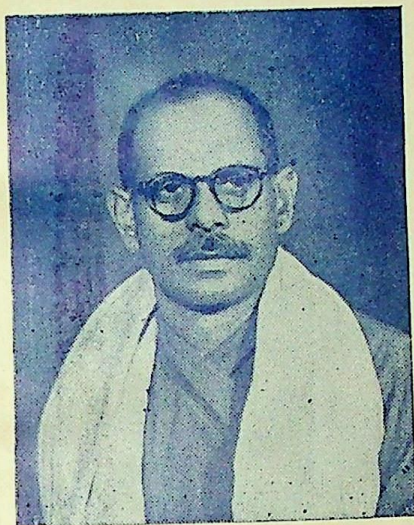
पुराणसांख्यसाहित्यव्याकरणाचार्य एम. ए.-
साहित्यरत्नश्रीकृष्णमणिग्रन्थस्य लेखकः ।

विबुधकुलेन्दुर्वाग्मी सचिवमणिः शोभनः शुभारम्भः ।
कमलापतिस्त्रिपाठी नीतिविदामग्रणीर्जयति ॥

समर्पणम्

विविधविद्याविद्योतितान्तःकरणानां नयविनयसौजन्यादिगुणगणालङ्कृतानां भारतगौरवानुकूलशासनकलाकुशलानाम्, अनेकग्रन्थप्रणयनपटूनां देशसेवकरत्नमालामणीनां बुधजनानन्दसन्दोहदायिनां सुरभारती-समुन्नयनबद्धपरिकराणां सहृदयहृदयानां स्वनामधन्यानां श्रीमतामुत्तर प्रदेशीय गृह-शिक्षा-सूचना-सचिवानां **पं० कमलापतित्रिपाठिमहोदयानां** करकमलयो-रयमष्टादशपुराणपरिचयाभिधो ग्रन्थः सादरं सबहुमानञ्च समर्प्यते ।

आनन्दकाननोद्भूत ! शिक्षासचिवपुङ्गव !
त्रिपाठ्युपाह्वकमलापतिशास्त्रिन् ! सुधीवर !
पौराणिकरहस्यानां गवेषणकृते कृतम् ।
ग्रन्थं गृहाण श्रीकृष्णमणिना श्रद्धयार्पितम् ।

भा
शाखा
शभेद
यद्यपि
नैकविध
विचारा
उपलभ्य
विस्तृत
स्वरूपं
ततोऽपि
त्रादौ श्रु
भारती
पुनर्जन्म
यान्या
विस्तर
सर्वथा
कथं क
सञ्चार
मनोबु
वा जी
णेषु क्र
द्यते,
वेज्ञानि

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतिर्वेदस्मृतिपुराणानामाश्रयेणाद्य यावत्प्रचलति। अनेकशाखाभिन्नेषु चतुर्षु वेदेषु, मन्वादिबहुसङ्ख्याकासु स्मृतिषु, ब्राह्माद्यष्टादशभेदभिन्नेषु पुराणेषु तस्याः संस्कृतेःस्वरूपं सर्वश्रेष्ठमेकरूपमेवोपलभ्यते। यद्यपि बहुषु कृतादियुगपरम्परासु व्यतीतासु भारतीयाचारविचाराणां नैकविधत्वमिवाभाति, तथापि न तत्तादृशं यत्सर्वथा वेदादिप्रोक्ताचारविचारान् विसंवदेत्। वेदेषु यद्भारतीयाचाराविचाराणां स्वरूपं संक्षेपतः उपलभ्यते, तत्स्मृतिषु विस्तृतं पुराणेषु च ततोऽपि कथेतिहासद्वाराऽतिविस्तृतमुपलभ्यते। परन्तु सर्वत्र पुष्पमालायां सूत्रमिव वैदिकं मूलस्रोतःस्वरूपं सर्वत्रानुस्यूतमेव। अद्य यावद् भारतीया यत्र कुत्रापि भारते ततोऽपि सुदूरमफ्रिकादिदेशेषु गता अपि धार्मिकं कार्यमुपतिष्ठन्तः सर्वत्रादौ श्रुति-स्मृति-पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमित्यादि संकल्पयन्त्येव। पुराणैरेव भारतीयानां सर्वदेशीयजनेभ्यो विशिष्टं भिन्नत्वं धार्मिकत्वमीश्वर-दैव-वेद-पुनर्जन्मप्रभृतिषु दृढश्रद्धत्वं, कृपाऽहिंसादिस्वभावत्वं सुरक्षितं विद्यते। यान्याधुनिकानां नूतनानीव विज्ञानानि, तानि क्वचित्संक्षेपतः, क्वचिच्च विस्तरतः पुराणेषूपलभ्यन्ते। प्रत्युताद्यतनीयाधुनिकविज्ञानवेत्तॄणां बुद्धेः सर्वथाऽगोचरविषयः। यथा कया क्रमबद्धपद्धत्या सृष्टेः प्रादुर्भावः? कथं कदा प्राणतत्त्वस्य चैतन्यस्य च पाञ्चभौतिकं शरीरं धृत्वा जगति सञ्चारः? इन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्चैकदा क्रमेण वासमुत्पत्तिः? इन्द्रिय-मनोबुद्ध्यादितत्वानि कैर्द्रव्यविशेषैर्मिलितानि? मरणानन्तरमुत्पत्तेः पूर्वं वा जीवस्य कीदृशी स्थितिःकुत्र वा वासः? इत्यादयो बहवो विषयाः पुराणेषु क्रमेणोपबद्धा उपलभ्यन्ते। तत्र प्रथमतः 'एकदेशिकशरीरी जीव उत्पद्यते, इति सिद्धान्त आधुनिकवैज्ञानिकानाम्, भारतीयप्राचीनपौराणिकवैज्ञानिका अपि स्वपद्धत्या क्रमबद्धरूपेण जीवस्य शरीरधारणप्रकार-

मिन्द्रियाणां क्रमशः समुत्पत्तिं तद्भेदात्प्राणिषूच्चावचभेदांश्चोपवर्णयन्ति यथा श्रीमद्भागवते-(२-१०)

वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत्त्रिधा ।
अन्तःशरीर आकाशात्पुरुषस्य विचेष्टतः ।
ओजः सहो बलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः ॥
प्राणेनाक्षिपता क्षुतृडन्तरा जायते प्रभोः ।
पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत ।
मुखतस्तत्वनिर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः ॥
जले वै तस्य सुचिरं निरोधःसमजायत ।
नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति ॥
यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षतः ।
निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ (श्लो० १३-२१)

अनेन महता प्रघट्टकेन प्राणतत्वे शरीरस्थे जाते तत्तदपेक्षयेन्द्रियाणां क्रमशश्चोत्पत्तिर्जायते इति ज्ञायते ! यद्यप्याधुनिकाः पाश्चात्याः, भारतीया अपि केचन क्रममिमं न विश्वसन्ति, पौराणिकान सर्वानपि बुद्धेरगोचरान् विषयान् कालपनिकानिति मत्वोपहसन्ति तथापि तत्तेषां कथनं सुविचारकेभ्यो न सर्वथा रोचते । तेऽत्र विषयेऽभिप्रयन्ति-यस्य तत्वस्य ज्ञानार्थं यादृश उपायोऽपेक्ष्यते तादृशेनैवोपायेन तस्य तत्वस्य ज्ञानं भवतीति पौराणिकस्य बुद्धेरगोचरस्य तत्त्वजातस्य साक्षाद् ज्ञानार्थं निर्मला तपसा दोषरहिता सात्विकी बुद्धिरपेक्ष्यत इति नैकवारं तत्र तत्र पुराणादिषु वर्णितमतस्तत्तत्वज्ञानार्थं तादृशस्यैव वर्णितस्योपायस्य स्वीकार अपेक्ष्यते । तादृशानि सकलज्ञानसंग्राहकाणि पुराणान्यतिप्राचीनानि, प्रत्युत वेदवत्परम्परया प्राप्तानीति वेदेष्वपि क्वचित्पुराणशब्दस्य प्रचलितार्थस्योपलब्ध्या वक्तुं शक्यते । अतएव पुराणकथास्थव्यक्तिविशेषाणां पुरुरवोर्वशीयमयमीप्रभृतीनामुल्लेखः ऋग्वेदेऽप्युपलभ्यते । वेदानां समीचीनार्थक-

रणं पुराणं विनाऽशक्यप्रायमेव, प्रत्युत वैदिकार्थस्य हानिकरणमेव । अतः सम्यगुक्तमभियुक्तैः–

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरेदिति ॥

पुराणानामाश्रयेणैव मनुष्यजीवनस्य प्राथमिकव्यवस्था, उन्नतिप्रकारे विद्यमाना विशिष्टाः प्रकाराः, भिन्न-भिन्नजातीनां परस्परमेलनपृथग्भावः नीतितत्वानां, धर्मतत्वानां भिन्नभिन्नदेवोपासनातत्वानां निरूपणम्, जीवस्येतिकर्तव्यता, समाजस्य क्रमविकासः, परमेश्वरस्य सर्वत्रैकरूपेण स्थितिः सुखस्य मूलं साधनमित्यादयो बहवो विषयाः पुराणद्वारैव मनुजाः सरलतया सुखेन च ज्ञातुं शक्नुवन्ति । प्रत्युत पुराणैरस्पृष्टं किमपि तत्वं विचारजातं च नास्तीति कथने नात्युक्तिदोषस्पर्शनभीतिः ।

तानि पुराणानि भगवता वेदव्यासेन शुकाय पुत्राय रोमहर्षणशिष्याय चोपदिष्टानि । अयं रोमहर्षणश्च महान् पुराणवक्तासीदिति वायुपुराणोक्त-तन्नामनिर्वचनतो ज्ञातुं शक्यम् ।

लोमानि हर्षयाञ्चक्रे श्रोतॄणां यत्सुभाषितैः ।
कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेऽस्मिंल्लोमहर्षणः ॥ १।१।१३ ॥

रोमहर्षणेन तस्य सुमतिप्रभृतिभिः षट्शिष्यैश्च पुराणसंहिताद्वारा सर्वत्र भारतीयसंस्कृतेः पुराणज्ञानस्य च प्रचारः कृतः । यथा—

प्राप्य व्यासात्पुराणादि सूतो वै रोमहर्षणः ।
सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रयुः शांशपायनः ॥
कृतव्रतोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन् ।
शांशपायनादयश्चक्रुः पुराणानां तु संहिताः ॥ (अग्नि २७१, १०१२)

रोमहर्षणेन तस्य पुत्रेणोग्रश्रवसा च नैमिषारण्ये शौनकादिभिर्यज्ञ-कर्मणि प्रवृत्तैः प्रवर्तितेन प्रायः सर्वाणि पुराणानि प्रोक्तानि । यथा—शौनकस्य सिद्धाश्रमेऽग्निष्टोमयज्ञे षष्टिसहस्रऋषिमध्ये सनत्कुमाराय नारदेनोक्तं नारदपुराणमनेनोक्तम् (ना० १, १-२) कुरुक्षेत्रे दृषद्वतीतीरे

दीर्घसत्रे वायुपुराणं ब्रह्माण्डञ्च कथितम् (वायु० १।१।११-१२ ब्रह्म पु० १, १, १७) द्वादशवार्षिकसत्रे ब्रह्मपुराणं प्रोक्तमित्यादिवर्णनं तत्र पुराण-प्रारम्भ उपलभ्यते। अनेनपुराणप्रचारसमुद्योगो ज्ञायते। एतादृशः सर्वोपकारकपुराणजातस्य सर्वेषां सारल्येन सुखेन च ज्ञानं भवत्वितीच्छया-ऽऽङ्ग्लभाषया पार्जिटर-बेसेण्ट-स्मिथ-प्रभृतिभिः, महाराष्ट्रभाषया श्रीपं० काले, श्री पं० चित्रावप्रभृतिभिः, हिन्दीभाषायां पं० श्री ज्यालाप्रसादमिश्रैः, एवं वंगभाषायां जीवनीचरित्रकारैः, तामिलप्रभृतिभिर्भाषाभिश्च निबन्ध-कारैश्च क्वचित्संक्षेपेण क्वचिच्च विस्तरेण पुराणवाङ्मये व्यलेखि; परन्तु संस्कृतभाषया सर्वपुराणानां संक्षेपेण स्वरूपबोधकः तत्रत्यविषय-विशेषस्य यथा भक्तेः, पुराणलक्षणजातस्य, पुराणानां महत्त्वस्य, पुराणस्थविज्ञानस्य, पुराणभाषाविमर्शस्य, सृष्टिरहस्यस्य, अवतारतत्वस्य, भुवनकोशादिविषयजातस्य, सर्वपुराणानां संक्षिप्तविषयस्य च बोधकः कश्चनाल्पकायो ग्रन्थोऽपेक्षित आसीदेव। तस्या अपेक्षायाः पूर्तिः श्री पण्डितवरव्याकरण-साहित्याद्याचार्यैः श्रीकृष्णमणित्रिपाठिभिर्महता प्रय-त्नेन परिश्रमेण च कृतेत्यवश्यं ते जनताया अनेकधन्यवादार्हाः। अनयैव रीत्या तैरग्रेऽपि पुराणस्थ भूगोलखगोलभागस्य समाजस्योन्नतिप्रकारस्य पुराणस्थविशिष्टविषयजातस्य च वर्णनं संक्षेपेण यदि क्रियेत, तर्हि मन्ये जनताजनार्दनस्य सेवया साकं कीर्त्यादिप्राप्तिश्च तेषां स्यादिति। एतद्ग्रन्थरत्नं दृष्ट्वा पण्डितश्रीकृष्णमणित्रिपाठिमहोदस्य परिश्रमं जनताऽवश्यं सफलयिष्यतीतिनिश्चयेन वक्तुं शक्यते। अन्ते च ग्रन्थ-कर्तृभ्यः पण्डित श्रीकृष्णमणित्रिपाठिभ्योऽनेकधन्यवादान् वितीर्य तेषां समुन्नतिं श्रीकाशीपुरीपालकचरणयोः समीपे कामयते।

श्री पं० अनन्तशास्त्री फडके

व्या० आ०, मी० ती०, वेदान्तकेसरी च

प्राध्यापकः–काशिक राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

संस्कृतविश्वपरिषदश्च

❀ श्रीमते रामानुजाय नमः ❀

काशीस्थ श्रीमज्जगद्गुरुभगवद्रामानुजाचार्यपीठाधिपतीनां
वैष्णवाग्रगण्यानां श्रीदेवनायकाचार्यस्वामिमहाराजानां

शुभाशीर्वादाः

अस्मद्देशिकमस्मदीयपरमाचार्यानशेषान् गुरून्,
श्रीमल्लक्ष्मणयोगिपुङ्गवमहापूर्णौ मुनिं यामुनम् ।
रामं पद्मविलोचनं मुनिवरं नाथं शठद्वेषिणम्,
सेनेशं श्रियमिन्दिरासहचरं नारायणं संश्रये ॥

"अष्टादशपुराणपरिचयः" नामान्वर्थाभिधः प्रबन्धोऽवधारितः। मङ्गलाचरणपूर्वकं १ पुराणानां वेदमूलकत्वम् २ पुराणानां महत्त्वम् ३ पुराणानामध्ययनस्यावश्यकता ४ वेदपुराणयोः पार्थक्यम् ५ पुराणानां विज्ञानोपयोगित्वम् ६ पुराणानां प्राचीनत्वम् ७ अष्टादश पुराणानि ८ उपपुराणानि ९ औपपुराणानि १० पुराणप्रादुर्भावक्रमः ११ विरोधपरिहारः १२ पुराणेषु विष्णोः शरीरावयवत्वकथनम् १३ भाषाविमर्शः १४ अष्टादशपुराणानां नाम संख्या तथा क्रमः। प्रतिपाद्याश्च विषयाः श्रवणादिफलन्ततः ॥ १५ पुराणलक्षणम् १६ सर्गः १७ कालपरिमाणविवरणम् १८ प्रतिसर्गः १९ सृष्टिरहस्यम् २० वंशः २१ मन्वन्तराणि २२ दिव्यवर्षविवरणम् २३ चतुर्दशमनूनां नामानि २४ वंशानुचरितम् २५ प्रलयः २६ वर्णाश्रमव्यवस्थाप्रयोजनम् २७ मुक्तिप्रयोजकानि पुराणानि २८ अवतारतत्त्वमीमांसा २९ भक्तितत्त्वविवेचनम् ३० नवधाभक्तिः ३१ भुवनकोषवर्णनम् ३२ भारतवर्षम् ३३ पौराणिककानां कर्त्तव्यम् इत्येवमादयो विषया अत्र योग्यतया सन्निवेशिताः सन्ति ।

कलेवरेण लघीयानपि निबन्धोऽयं पुराणार्णवावतार इवावभासते । विषयोपपादने कल्पनानामाधारतया बहुधा वचनोपन्यासो निबद्धः पुराणमहोदधाववगाहनकुशलतां विचारप्रामाणिकताञ्चाभिव्यनक्ति ।

अस्तु, सूक्ष्मदर्शिनां बहुत्र बहु विवेचनीयमवशिष्यत एवेत्यविप्रतिपन्नम्। काममास्तां तत्। तत्र न किमपि प्रतिवक्तव्यमस्ति। यत्त्विह पुराणानि "मानवसमाजस्य कृते दिव्यज्ञानरत्नपद्मनिधिरूपाणि, वेदानां निगूढार्थदर्शनायाच्छस्फाटिकादर्शरूपाणि, भक्तिमुक्ताफलकल्पतरूपमानि, भानूपमानानि च, कर्मविज्ञानपदार्थविज्ञानादिव्यावहारिकनिखिलविज्ञानप्रकाशनानि" इति प्रत्यपादि तदस्य सौष्ठवमाधुर्यम्। यदास्वादि मनो नान्यदभिकाङ्क्षते।

देशस्याधुनातने स्वातन्त्र्यसुखमये समये तत्संरक्षणाय सम्वर्द्धनाय चापेक्षितां ज्ञानसामग्रीं प्रपूरयितुं क्षमाणि पुराणानीति प्रमीतिरुदेति निबन्धस्यास्याध्ययनेन। तदयं विदुषां विविदिषूणाञ्च समानोपकारकतया सर्वेषामुपादेयतामर्हति। सम्प्रति पुराणानां गुणगौरवाकृष्टहृदयैः सहृदयैर्यत्र तत्र पुराणविद्योद्धाराय प्रयत्यते; तस्मिन्नयं निबन्धः सहायतां व्रजिष्यतीति निर्विवादम्। तस्माद्देशोत्कर्षप्रणयिनो विद्यारसिकाः महानुभावा अवधार्यैनमनुभूय च सफलयन्तु प्रबधकश्रमम्। तथास्त्विति चानुगृह्णातु सर्वान्तर्यामी पुराणाधिदेवो भगवान् श्रीमन्नारायण इति मङ्गलमभिकामये, सभाजये च एतान्निवन्धकर्तॄन् पण्डितश्रीकृष्णमणित्रिपाठिमहाभागानेभिरेव कतिपयैः शब्दैः।

भाग्यादेवानवद्येयं विद्या पौराणिकी सुधा।
स्वाद्यते साधुमतिभिर्वैदिकी रससन्ततिः॥
प्रायोऽपरिचयादेव वञ्चिता ऋजुबुद्धयः।
प्रयतन्ते न सम्प्राप्तुं पुराणनिहितं निधिम्॥ १॥
अष्टादशपुराणानां हेतुः परिचये श्रमः।
श्लाघनीयतमस्तस्मात्स्थाने सुकृतिभिः कृतः॥ २॥

इतिशम्

विजयादशमी
२०१४

श्रीदेवनायक आचार्यः
राजमन्दिरम्,
वाराणसी।

प्राच्यप्रतीच्योभयविद्याविशारदानां विश्वविश्रुतयशसां विपश्चिताम्

❀ सम्मतिपत्राणि ❀

वाराणसेय गवर्नमेण्ट संस्कृतकालेजस्य भूतपूर्वाध्यक्षाः, महामहोपाध्याय पं० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयाः—

भारतीयार्यसंस्कृतेः सम्यक् परिशीलनार्थं यथा वेदानां तन्मूलकस्मृति-तंत्राणां च समीक्षणमावश्यकं तथा वेदोपबृंहकाणामितिहासपुराणानां परिज्ञानमपि। तत्र पुराणसाहित्यस्य अतिविपुलतया मन्दमतीनां तत्र प्रवेशाशक्यतया तेषां तदर्थज्ञानसम्पत्त्यै, रुचिहीनानां रुच्युत्पादनाय च पुराणार्थसंग्रहरूपः कश्चिन् नवीनो ग्रन्थः अपेक्ष्यते, यत्र पुराणप्रति-पादिताः सर्गप्रतिसर्गादयः तदितरेऽपि तत्र निबद्धा सर्वे विषयाः सर-लया गिरा संकलिताः स्युः। अतः अशेषपुराणार्थविवेचनात्मकस्य कस्य-चिन् महतो ग्रन्थस्य प्रणयने विद्वद्भिः समुद्यमो विधेयः।

पण्डित श्रीकृष्णमणित्रिपाठिना अधुनैवनिर्मितो मत्सविधे प्रेषितश्च "अष्टादशपुराणपरिचय" संज्ञकः एको लघुकायो ग्रन्थो मया दृष्टः। तत्र यद्यपि पुराणार्थसंकलनं सम्यग्रूपेण न संजातं तथापि प्रायः सर्वेषां महापुराणानां विषयसूची सरलश्लोकैरुपनिबद्धा विद्यते, पुराणेषु विभिन्न-स्थलेषु समालोचितानां भक्तितत्त्वावतारतत्त्वभुवनकोशादिविषयाणां दिग्द-र्शनं च कृतमस्ति। पुराणानां महत्वं तदध्ययनस्य प्रयोजनं वेदपुराणयोः पार्थक्यं पुराणानां विज्ञानोपयोगित्वं च ग्रन्थारम्भे एव संक्षेपेण प्रदर्शितम्। पुराणानां स्वाध्यायं चिकीर्षतां स्वल्पज्ञानवतां विद्यार्थिनां कृते सहायक-त्वाद् ग्रन्थकारस्यायमारम्भः शुभाय जातः इति श्लाघनीय एव। छात्रमण्ड-लेषु विद्वद्गोष्ठीषु च ग्रन्थस्यास्य समुचितः प्रचारो भूयात् इति श्रीविश्व-

नाथं प्रार्थये। आशासे च ग्रन्थकार इतः परमचिरेणैव अशेषपुराणार्थ-विवेचनात्मकस्य महत्तरस्य ग्रन्थान्तरस्य निर्माणे दत्तचित्तो भविष्य-तीति शम्।

श्रीगोपीनाथकविराजः

भूतपूर्व जयपुर संस्कृतकालेजाध्यक्षाः, काशीहिन्दूविश्वविद्यालय-प्राच्यविद्याविभागस्य शिक्षासञ्चालकाश्च महामहोपाध्याय पं० श्री गिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयाः—

आचार्यैः श्रीकृष्णमणिशास्त्रिमहाभागैर्निबद्धम् अष्टादशपुराण-परिचयनामकं पुस्तकं मया सम्यगालोचितम्। इह पूर्वं पुराणानां महत्वं तेषामुपयोगश्चेत्यादीन् विषयान् प्रतिपाद्यानन्तरमष्टादशानां पुराणानां नारद-मत्स्य-पुराणाद्युक्तरीत्या विषयसंकलनं प्रदर्शितम्। अनन्तरं च सर्गमन्वन्तरादीनामवताररहस्यादीनां च विवरणमपि कृतम्। हिन्दी भाषायामेतादृशानि पुस्तकानि पूर्वमपि कैश्चिद्धर्मोपदेष्टृमहाभागैर्निर्मि-तानि, परं संस्कृतभाषायामीदृशस्य पुस्तकस्य प्रथम एवायमवतारः। संस्कृतविद्वांसः प्रायेण हिन्दीभाषामयानि पुस्तकानि नावलोकयन्तीति तेषामध्यनेन पुस्तकेन पुराणपरिचयः सम्पत्स्यत इत्ययं महान् लाभः। अस्य परिश्रमस्य कृते शास्त्रिमहाशयमहमभिनन्दामि। अग्रे च पुराण-विषये परिश्रम्य तत्परिभाषाः सम्यगालोच्य तद्रहस्यप्रकटने दर्शन शास्त्रादिभिस्तेषामेकवाक्यतासम्पादनेऽपि च प्रयतेरन् शास्त्रिमहाभागाः इत्याशासे। भुवनकोशादिविवरणे महतः श्रमस्यावश्यकतास्ति। तेन चार्यजातेर्गौरवं लोकानामुपकारश्च परमः संभाव्यते। भवतु नाम। विद्व-न्महाभागानां दृष्टिस्तु पुराणविषये पुस्तकमिदं विलिख्य शास्त्रिमहाशय-राकृष्टेति महानयमुपकारस्तेषाम्। पुस्तकस्यास्य प्रचुरं प्रचारमहमभि-वाञ्छामीति।

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

लखनऊ विश्वविद्यालयस्य कुलपतयो विद्वच्छिरोमणयः, श्री को० अ० सुब्रह्मण्य अय्यर महोदयाः—

अवलोकितो मया पं० श्रीकृष्णमणित्रिपाठिमहाभागैः लिखितः अष्टादशपुराणपरिचयनामको ग्रन्थः। अतिविपुलकलेवराणां पुराणानां सर्वेषां पठने प्रायः समयो नोपलभ्यते विदुषामपीति स्वल्पेनैव समयेन तत्परिचयदायकस्य अस्य ग्रन्थस्य सर्वे स्वागतं करिष्यन्ति। श्लाघनीयः खलु लेखकप्रयासः। तस्य च सर्वैः सोत्साहपठनरूपमनुरूपं फलं भवत्वित्याशास्यते मया।

को० अ० सु० अय्यरः

काशिकबिरलासंस्कृतकालेजाध्यक्षाः व्याकरण केशरिणः, पं० श्रीसभापतिशर्मोपाध्याय एम. एल. सी. महोदयाः—

न तिरोहितमेतन्निखिलशास्त्रपारावारपारदृश्वनां प्रेक्षावताम् कर्मोपासनासंवित्प्लवैः परःसहस्रबाधभयावहवक्रनक्रव्याप्तमनाद्यनन्तानुच्छेद्यदुःखतिमिङ्गिलान्दोलितं प्रपञ्चपाथोनिधिमुच्चिच्छित्सूनां मनीषिप्रकाण्डानां यत्साम्प्रतं वैदिकशैल्या कर्मोपास्तिसंवित्तरीणामुच्छिन्नतयाऽगाधाचरमसंसारार्णवमुत्तरीतुमशक्नुवतामुद्धरणाय श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूलभूयआयाससाध्यप्रचुरवस्वनपेक्षपौराणिकवर्त्मैव परमश्रेयस्करमिति।

तद्विविच्यैव शास्त्रपञ्चकाचार्य्यगौमेपदोपाधिविलसितेन साहित्यरत्नेन वाराणसेयश्रीहरिहरसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकेन श्रीकृष्णमणित्रिपाठिनाऽष्टादशपुराणपरिचयाभिध एष निबन्धो न्यबन्धि। अत्र पुराणानामपौरुषेयश्रुतिसमत्वोपपत्तयः, पुराणप्रतिपादितप्रमेयाणां प्रमितये प्रमाणानि, ईषदायाससाध्याः सार्वजनीनपथाश्च समासतो निखिलपुराणगताः कर्मोपास्तिज्ञानप्रकाराः पृथक् पृथक् निरूपिताः। अत्रत्याः विषयाः निर्विचिकित्समखिलजिज्ञासुजनोपकारिणो भूयसा श्रमेण संगृह्य निक्षिप्ताः

सन्ति। सम्भावयेऽनभिज्ञानामप्यनेनेष्टं सम्पत्स्यत इति। यद्यप्यत्र मानवप्राकृतिकत्रुट्या मुद्रकसंशोधकानवधानतया च कतिचनाशुद्धयो दूषयन्त्येनं तथाप्यस्योपकारित्वं तेन दोषेण न विहन्यत इति सम्मनुते--

सभापतिशर्मोपाध्यायः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाः, कवितार्किक-चक्रवर्तिनः-पं० श्रीमहादेवशास्त्रि महोदयाः—

न ह्यविदितं केषां चिदपि 'जगदिदानीं यदभिमुखं दृश्यते'। तथा चागामिष्यन्त्या विभीषिकाया रक्षितुमात्मानमलं चेत्किञ्चित्तर्हि भारतीया संस्कृतिरेव। सा च वेदप्राणा। वेदानां च सम्यगवगतये यावन्ति सन्ति साधनानि, तेषां मूर्धन्यता पुराणानाम्। तेषु हि वेदोक्तसूक्ष्मतत्त्वानां सविस्तरं समस्ति व्याख्यानम्, वर्त्तते च काप्यावश्यकता तत्र प्रवेशाय सुकरद्वारस्य। विरमन्ति यस्माद् जिज्ञासमाना अपि पुराणवाङ्मस्य पुष्कलं कलेवरं समीक्ष्य। किंच सुकरद्वाराभावेऽविज्ञाततदीयरहस्यानां जनानां तत्र प्रवृत्तिरपि न प्रादुर्भवति। तादृशं च द्वारं तावत्सारतः समासतश्च व्याख्यानजननी काचनकृतिरेव भवितुमर्हति। पूरयति चेयं प्रस्तुता कृतिः प्रकृतां समस्यामिति तदर्थं भूयो भूयः साधुवादार्हाः श्रीमन्तो लेखकालंकाराः श्रीकृष्णमणित्रिपाठिनः।

प्रस्तुतायां कृतौ न तावत् पुराणानां तत्त्वतः संक्षेपतश्च परिचितिरेवन्यबन्धि, प्रत्युत तद्गतानां विषयाणां निगूढानामपि विवेचनं सुन्दरं समुपास्थापि। विवेचने च पारम्परीतः समागतानां साम्प्रतिकानां च समुत्थितपुराणानुबन्धिप्रश्नानां समाधानमस्ति विहितम्। तद्यथा पुराणानां वेदमूलकत्वं, प्राचीनत्वं, परस्परं समुदयतां विरोधानां परिहारः, एवमादयो विभिन्ना अपि प्रश्ना विषयाश्च समघट्यन्त। पुराणसाहिती कियद्गभीरा कियच्च सारिष्ठेति सर्वं प्रतिपद्यन्ते मन्दधियोऽपि। अस्याः सरला तु सरणिर्द्वारमुद्घाट्यापि मुद्रयति। अपि च विद्वद्रत्नैः परिचय-

लेखकैराणविकशक्तिविषयिणीमुपस्थाप्य चर्चां गवेषकेभ्योऽपि निमन्त्रणं प्रहितं यत्तैरपि विधीयेत चेदनुसंधानं तर्हि कृत्स्नोऽपि वर्त्तमानो विज्ञान-जनितश्चमत्कारो न स्याद् दुष्करोऽवाप्त्यैः ।

एवं च प्रक्रान्तायाः कृतेर्महिमानं महान्तं दर्शं दर्शं सुतरां चमत्कृतोऽहमनुरुन्धे मनीषिणोऽन्तेवासिनः, परांश्च सुधाशनसरस्वतीसमुपासकान्, यत्तेविदधीरन्निमान् सोत्साहान्, यतेरंश्चेदमीयसर्वविधाभ्युदयसंवर्धनाय।

महादेवपाण्डेयः

काशीस्थ जो० म० गोयनका संस्कृत महाविद्यालयस्याध्यक्षाः, व्याकरणवेदान्ताचार्याः पं० कमलाकान्तमिश्रमहोदयाः— पुराणाध्यापकाः पण्डितप्रवरा श्रीराममूर्तिशास्त्रिणश्च

'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः' इत्याद्युक्तरीत्या अपौरुषेयस्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य प्रवर्तनाप्रधानस्य तात्पर्यमधिगन्तुमप्रभवतो वेदाध्ययनेऽनधिकारिणश्च सकलसाधारणजनानालोच्य साक्षान्नारायणो-द्भवः परमकारुणिकः श्रीकृष्णद्वैपायनो व्यासः अतीते द्वापरान्ते अर्थ-तात्पर्यत् सुहृत्संमितशब्दप्रधानमष्टादशपुराणं सोपपुराणं निखिलजन-हितसाधनसंदृब्धं प्राणिनायेति व्यक्तमेव सर्वेषाम् ।

तदपि च अष्टादशभेदभिन्नं प्रत्येकं विपुलविग्रहं परमगभीरमहार्ण-वमल्पीयसा कालेनाल्पायुषा चावगाढुमशक्यविषयमार्यसंस्कृतेस्तदीय-सभ्यतायास्तथाभोगापवर्गयोश्च सुगममार्गप्रदर्शकं कथमिवाञ्जसा तद-वजिगमिषूणां परिज्ञानविषयं स्यादिति भृशं विमृश्य विद्वदास्तिकमणि स्त्रिपाठिश्रीकृष्णमणिरष्टादशपुराणपरिचयनामकं संक्षिप्तमतिप्रसन्नं सर्वोप-कारकं निबन्धं प्रास्तावीत् ।

प्रस्तुतेनानेन न केवलं पुराणविषयमात्रं परिज्ञातं भविष्यति किन्तु प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकस्य समस्तपुराणानुबन्धजातस्य दर्पणकल्पे इह प्रतिफलितस्य ज्ञानं भवितुमर्हति ।

अत्र पुराणमहत्वं तेषां वेदमूलकत्वं भक्त्यवतारवादादयोऽनेके

बिवादविषयाः सप्रमाणं सयुक्तिकञ्च निरूपिताः। ते चात्मनो हिन्दुत्वाभिमानिभिः सर्वजातीयैर्द्विजातिभिस्तदितरैश्च नितरां ज्ञातव्याः, येषां ज्ञानमन्तरा स्वकीयं हिन्दुत्वमपि समर्थयितुं न शक्यन्ति। सर्वथोपादित्सितस्यास्य यदि क्वचित् परीक्षापाठ्यपद्धतौ विनियोगो भूयात् तदैवास्य निवन्धरत्नस्य तत्संकलयितुः श्रमस्य च साफल्यं छात्राणां निबन्धविन्यासे नास्तिकमुखमुद्रणे च पाटवं समुपलब्धं स्यात्।

इदानीं विद्यार्थिव्रजे परमास्तिकभावनाधानस्य महती अपेक्षा अस्ति, यतस्तद् भावनयैव भारतस्य मनूक्तं सकलदेशगुरुत्वं सुव्यवस्थापयितुं शक्यते नान्यथा। पुराणेतिहासशास्त्रमधिजिगांसमानानां कृते तु निवन्धरत्नमिदं ग्रैवेयाभरणमेवेतिनातिशयोक्तिः। गुणग्राहिभिरधिकारिभिरस्मै निवन्धमणये समुचितं स्थानं देयं येनास्य शोभा प्रणेतुश्चोत्साहः परां वृद्धिं समश्नुवीयातम् इति संमनुते।

कमलाकान्तमिश्रः

अनेकशास्त्राचार्यैः लेखनकलाकुशलैः पण्डितप्रवरैः सहृदयहृदयैः पं०श्रीकृष्णमणित्रिपाठिमहानुभावै र्विरचितमभिनवअष्टादशपुराणपरिचयं पर्यालोच्य प्रसीदतितमां मे मानसम्। अस्य वाग्गुम्फनं सरलपदविन्यासमूलकं विषयप्रतिपादनसरणिश्च साधारणजनोपकारिण्यपि विद्वन्मनोहारिणी जिज्ञासुजनशङ्कापनोदनक्षमा च वर्तते। अत्र च सर्वसाधारणया गीर्वाणवाण्या संक्षेपतो विवेचिताः पौराणिका विषयाः कस्य सचेतसो विदुषो हृदयं नाक्रष्टुमर्हन्ति। कठिनानामपि विषयाणां सरलया संस्कृतभाषया निरूपणं निरीक्ष्य मणिमहोदयस्य पुराणविषयकं प्रचुरं पाण्डित्यं प्रतीयते। पुराणेषु यत्र तत्र प्रक्षिप्तान् विषयान् एकत्रीकर्तुं ग्रन्थकर्तृभिः महान् प्रयासः कृतोऽस्तीति ते सन्ति बहुशो धन्यवादार्हाः। आशासे सुरभारतीसेवकाः संस्कृतानुरागिणश्च सहृदयाः सर्वोपयोगिनोऽस्य ग्रन्थस्यावश्यं स्वागतं करिष्यन्ति। अहमस्य पुस्तकस्य सुमनसा प्रतिसरस्वतीसदनं प्रचारं कामये।

राममूर्तिशास्त्री पौराणिकः

आभारप्रदर्शनम्

पुराणानि विश्वकल्याणकारिण्या भारतीयसंस्कृतेर्मूलस्रोतसां वेदानां भाष्यभूतानि सन्तीति भारतीयसंस्कृतेः परिशीलनार्थं पुराणानां पारायणं परमावश्यकं विद्यते। पुराणानामतिविपुलकलेवरतया तेषां पारायणं सर्वसुकरं नास्तीति निभाल्य सुहृद्भिः समुत्साहितेन मया अत्यावश्यकान् कियतः पुराणस्थान् विषयान् अत्यल्पकलेवरेऽस्मिन् "अष्टादशपुराणपरिचय" नामके ग्रन्थेऽतिसरलया संस्कृतभाषया उपस्थापयितुं प्रयासो विहितः। येनाल्पेनायासेनाल्पीयस्येव समयेऽल्पज्ञानवतामपि पुंसां पुराणस्थविषयाणां परिचयः स्यात, पुराणपीयूषपानप्रसक्तमानसानां मनीषिणां मार्गश्च प्रशस्तो भवेत्। यदि मामकीनेनानेनाल्पप्रयासेन पुराणतत्त्वजिज्ञासूनां विदुषां कियानपि लाभोऽभविष्यत्तदाहमात्मानं धन्यतमममंस्यम्।

येषां दिगन्तविख्यातकीर्तीनां कृतिनां कृतिभिरयं ग्रन्थोऽलङ्कृतः, ये चोदारहृदया माननीया महन्तो विद्वांसः स्वांस्वामनुपमां सम्मतिं प्रदाय ग्रन्थस्यास्य गौरवं सम्वर्ध्य परां प्रतिष्ठां प्रापितवन्त एनं ग्रन्थम्। तेभ्यो महानुभावेभ्योऽनेकशो धन्यवादान् वितरन्नहं साम्वस्य सदाशिवस्य पादपद्मे तेषां दिर्घायुष्ट्वं निकामं कामये।

गौतमवंशावतंसानां नेपालराज्यविभूतीनां गोवेदब्राह्मणादिप्रतिपालकनां संस्कृतसाहित्यसंरक्षणवद्धपरिकराणां वैदिकसनातनधर्मपालनतत्पराणां श्रीमतां पं० हरिहरप्रसादशर्ममहोदयानामपरिमेयां कृतज्ञतां प्रकाशयामि, येषामौदार्येणेमं ग्रन्थं प्रकाशयितुमिदानीं मया प्रसंगः प्राप्तः। यदि ते तथा नाकरिष्यन् तर्हि ग्रन्थममुं संस्कृतसाहित्यसेवकेभ्यः उपानीकर्तुं नाहमपारयिष्यमिति तभ्यो हार्दिकान् धन्यवादान् प्रदाय मौनमालम्ब्यते।

काशीस्थ श्रीहरिहरसंस्कृतपाठशालाध्यक्षाः सौम्यमूर्तयो वेदाचार्याः पं० दामोदरभटराई महोदया अभिनन्दनशतैः संयोजनीयाः सन्ति। येषां कृपया सौजन्येन च मया पुस्तकममुं प्रकाशयितुं साधीयानवसरो लब्धः।

आगरानगरनिवासिनां विद्याधर्म प्रवर्धिनी संस्कृत पाठशालाध्यक्षाणां

श्रीमतां रायबहादुर पं० श्रीव्रजनाथशर्मगोस्वामिमहोदयनां भूयो भूयः उपकारस्मरणं क्रियते । यत उत्साहशक्तिसम्पन्नाः परमोदारा इमे महानुभावाः, समये समये समीचीनाभिः सूचनाभिः मां सततं प्रोत्साहितवन्तः, यत्परिणामस्वरूपं पुस्तकमिदं तत्रभवतां भवतां करकमलयोः समुपस्थितमिति ते सन्ति वहुशः धन्यादार्हाः ।

वटपत्तनस्थ-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयीयोत्तम-कक्षाध्यापकान् अस्माकं परमसुहृदः सरस्वतीसौरभसम्पादकान् व्याकरणाद्यनेकाचार्यान् पं० कालिकाप्रसादशुक्लमहोदयान् अनेकैः साधुवादैरेवसरऽस्मिन् संस्मरामि । ये च निजेन नैसर्गिकेणौदार्येण प्रकाशनार्थं सर्वविधं सौविध्यं सहर्षं समर्प्य सहजं सौजन्यं प्रदर्शितवन्तो ग्रन्थस्यास्य सम्यक् सम्पादने भूयांसश्चपन्थानो निर्दिष्टाः । अत एषांमहानुभावानामुपकारस्मरणे शब्ददारिद्र्यमनुभवन् मौनावलम्बनमेवात्मनः श्रेयः पश्यामि ।

अन्ते वाराणसेय भारतीय साहित्य ग्रन्थमालायाः प्रकाशनव्यवस्थापक महोदयस्य कृतज्ञतामाविष्कुर्वन् नितरामानन्दमनुभवामि। यस्य सुरभारती सेवासंलग्नमनस्कतया सुरभारतीसमुपासकानां सेवायामिममष्टादशपुराणपरिचयं समर्पयितुमीशोऽस्मि सञ्जातः ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादने मानवसुलभां भ्रमप्रमादादिदोषजन्यां मुद्रणादिसमुद्भवाञ्च त्रुटिं करुणावरुणालया गुणग्रहणैकपक्षपातिनो विमलाशयाः विद्वांसो विस्मृत्यमामवश्यमनुग्रहीष्यन्तीतिभूयोभूयः साञ्जलिरहं विनिवेद्य अखिललोकनियामकस्य भूतभावनस्य भगवतो भवानीपतेः चरणकमलयोः सुमनसा सादरं समभ्यर्च्य विरमामि—

वशंवदः

श्रीकृष्णमणित्रिपाठी

व्यवस्थापक—
भारतीय साहित्य विद्यालय
१४/२६ टेढीनीम
वाराणसी ।

विजयादशमी
सं० २०१४

श्रीमतां भारतीयसंस्कृतिसंस्कृतान्तः करणानां समस्तविपश्चिन्मण्डलीजेगीयमानयशसां भारतभूनन्दनप्रमुखाणां नीतिनिष्णातानां सौम्यमूर्तीनां शासनकलाकुशलानां विद्वद्वरेण्यानां विश्वविख्यात बाराणसेय राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाचार्याणां श्रीकुबेरनाथशुक्लमहोदयानां

शुभाशंसनम्

पण्डितप्रवर श्रीकृष्णमणित्रिपाठिविरचितोऽष्टादशपुराणपरिचयाभिधोऽभिनवो ग्रन्थो मया सम्यगवलोकितः। कृशकलेवरोऽप्ययं ग्रन्थः पुराणाध्ययनप्रवृत्तौ भृशमुपकरोति। अत्रादावन्ते च पुराणान्युपजीव्यानेक उपयोगिनो विषया गीर्वाणवाण्या प्रमाणपुरस्सरं सम्यगालोचिताः। मध्ये च मत्स्यनारदपुराणानुसारिणी अष्टादशपुराणानां प्रामाणिकी पद्यमयी विषयानुक्रमणिका प्रस्तुता या पुराणतत्त्वगवेषकाणां विदुषां विद्यार्थिनाञ्च महते प्रमोदाय चकास्ति। सोऽयं निबन्धोपक्रमः पाठकानां पुराणानुशीलनप्रवृत्तिमुत्पादयन् प्रवर्द्धयन् सर्वेषां सुरभारतीसेवाभिरुचिम् अपनुदंश्च पुराणरत्नान्वेषणपरायणानां पुराणवाङ्मयाब्धिमन्थनजन्यक्लेशराशिं सरलभाषया समासेन साधु पौराणिकं रहस्यमुद्घाटयतीत्येतदर्थं श्रीकृष्णमणिशास्त्रिणो भृशं धन्यवादार्हा इति दृढं सम्मनुते—

कुबेरनाथशुक्लः

एम. ए. व्याकरणाचार्यः

विषय-सूची

शुद्धि-पत्रम्

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	६	त	तं
२	२	निर्भ्रातं	निर्भ्रान्तं
२	६	तच्छिष्यानां	तच्छिष्याणां
२	२४	प्राचाण्य	प्रचाण्य
३	१०	परिपोषकाः	परिपोषकाणि
४	१०	पौराणिकानां	पौराणिकीनां
५	१	चैएकस्य	चैकस्य
६	१३	आध्यात्मिकानां	अध्यात्मिकीनां
७	१७	वात्स्यानेन	वात्स्यायनेन
९	१०	परोपकारो	परोपकारः
९	१३	अपं	अयं
९	२०	सीतां	सीताम्
१२	५	कर्तृणां	कर्तॄणां
१२	५	साहाययं	साहाय्यं
१२	९	रेक्यमस्ति	रैक्यमस्ति
१२	२१	प्रमेमयी०	प्रेममय०
१३	१	गृहीता	ग्रहीता
१३	६	कुण्डलात्विषा	कुण्डलत्विषा
१७	२०	परमाणषु	परमाणुषु
१७	२६	प्रत्येकस्मै	एकैकस्मै
१८	११	समितिः	समित्या
२२	८	वद्वयं व्रचतुष्टयम्	व्रत्रयं वचतुष्टयम्
२४	१५	मृत्युश्चन्द्राय	मृत्युश्चेन्द्राय
२४	१६	इन्द्रश्च	इन्द्रश्च
२६	१३	सात्ववती	सात्यवती

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६	२५	श्रद्दधाति	श्रद्दधाति
४२	२१	श्रीकृष्णोनो	श्रीकृष्णेनो
४३	१८	अध्यायषु	अध्यायेषु
४५	२४	नारदीवस्य	नारदीयस्य
४७	२०	द्विजवर्षाय	द्विजवर्याय
४७	२३	लभेद्वांच्छितम्	लभेद्वाञ्छितम्
४८	३	(१५००००)-	(१५०००)
४८	१०	अर्थातः	अथातः
४८	२३	विधिःज्ञयः	विधिःयज्ञः
४९	२	जम्वादि०	जम्ब्वादि०
४९	३	ऊध्वा	ऊर्ध्वा
५०	७८	पवम्	पर्व
५२	७	गन्धाद्य	गन्धाद्यैः
५३	१८	नारदवधसौ	नारदवेधसोः
५४	११	वश्चाज्	पश्चाज्
५५	७	लोकवाप्नोति	लोकमवाप्नोति
५५	१४	लङ्ग०	लिङ्ग०
५७	१६	प्रासादात्	प्रसादात्
५८	१४	सस्रके	सहस्रके
६१	१	स्यात्र	स्तत्र
६१	२	सर्व्वाव०	सर्वाघ०
६१	१४	पार्वत्या	पार्वत्याः
६६	७	द्वादशाच्चरेः	द्वादशाक्षरैः
७३	१२	सन्नेशराः	सन्नेश्वराः
७३	२०	चाषु	चासु
७७	२४	द्विजः	द्विज !
८०	१५	समृद्धृत्य	समुद्धृत्य

पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१४	वह्मोवाच	व्रह्मोवाच
८६	१३	त्तोरोद०	त्तीरोद०
६१	२१	अग्निां	अग्नीनां
६३	३१	दश	दशधा
६४	१२	च्छ्रौतव्यानि	च्छ्रोतव्यानि
१००	१३	प्रतिसंचर	प्रतिसञ्चरः
१०५	२२	आसुरीसृष्टेः	आसुरसृष्टेः
१०५	२३	दैवीसृष्टेः	दैवसृष्टेः
१०६	१६	नैच्छत्	नैच्छन्
१०७	२२	पुलस्त्य	पुलस्त्यं
१०८	१३	धारणः	धारिणः
१०८	२१	गता	गताः
१०८	२५	भयति	भवति
११०	१४	भहत्व०	महत्व०
१११	४	कलस्य	कालस्य
१११	११	सन्दिहन्ते	सन्दिहते
१११	१६	उपत्पन्नाः	उत्पन्नाः
१११	२५	पूर्वजैः	पूर्वजाः
११२	३	समयज्ञानय	समयज्ञानाय
११५	१६	नान्नो	नाम्नो
१२०	११	आदर्शं च	आदर्शश्च
१२०	१२	समुज्वलमुपदेशः	समुज्वलउपदेशः
१२४	४	कालेनोपपद्रिताः	कालेनोपद्रुताः
१२८	६	शक्राति	शक्नोति
१२८	१८	वस्तुतोः	वस्तुतः
१२८	१८	धर्मीणां	धर्मिणां
१२८	१८	संगतं च	संगतश्च
१२६	१६	लभेयं	लभेय
१३१	८	चोपस्थाय	चोपस्थाप्य
१३३	१	पीश्वरास्य	पीश्वरस्य
१३४	१६	तनुर्धत्ते	तनूर्धत्ते
१३६	१८	द्वावतारौ	द्वाववतारौ
१३६	२५	तया	तयो
१३७	२६	कलाया	कलायाः
१३८	१०	विष्णुरासनम्	विष्णुरास
१४२	२३	भक्तेः	वृत्तस्य
१४४	१३	साहाय्यं	साहाय्यं
१४४	१५	मानुषः	मानुषम्
१४४	१६	वर्षयकस्य	वर्षवयस्कस्य
१४५	२०	मुक्ति	मुक्तिं
१४६	१५	षादौ	पादौ
१४७	१	यस्यम्	यस्याम्
१४८	१७	स्वल्पमात्रः	स्वल्पमात्राः
१५१	१४	मामैवेष्य०	मामेवैष्य०
१५२	१	कृष्णापदा०	कृष्णपद ०
१५२	१२	भगत्पादाब्ज	भगवत्पादाब्ज
१५७	४	उर्ध्वलोकेषु	ऊर्ध्वलोकेषु
१५७	७	रामकृप्सादिकं	रामकृष्णादिकं
१५८	३	अनुसूया	अनसूया
१६०	३	पुरणानि	पुराणानि

अष्टादशपुराणपरिचयः

—(०:※:०)—

मंगलाचरणम्

यस्मात् सर्वविदश्चराचरमिदं मायाजगज्जायते
यस्मिंस्तिष्ठति याति चान्तसमये कल्पानुकल्पे पुनः ।
यं ध्यात्वा मुनयः प्रसन्नमनसा मोक्षं लभन्ते ध्रुवं
तं वन्दे पुरुषोत्तमं सुमनसं लोकोत्तरानन्ददम् ॥१॥

यो देवैर्मुनिसिद्धचारणगणैः सर्वैः सदा स्तूयते
यो विश्वस्य हि सृष्टिपालनलयानामादिहेतुर्विभुः ।
यः संसारमहार्णवे निपतितस्योद्धारको वत्सलः,
तं सर्वेशमनीशमाशमनिशं भक्त्या नमामीश्वरम् ॥२॥

श्रीमद्रामयशस्त्रिपाठिचरणाम्भोजं स्मरन् सादरम्
वेदव्यासमहर्षिमार्यममलं मूर्ध्ना नमन् साञ्जलिः ।
श्रीकृष्णस्तनुते शुभं परिचयश्चाऽष्टादशानां पुरा–
णानामन्तमणिस्त्रिपाठिपदभाग् गीर्वाणवाण्याश्रयः॥३॥

पुराणानां वेदमूलकत्वम्

मनुष्यो महानपि बुद्धिमान् कथं न स्यात्, किन्तु तस्मिन् भ्रमप्रमादादीनां सम्भावना भवत्येव। अत एव मानवरचितं ग्रन्थमधीत्य निर्भ्रांतं पूर्णं च ज्ञानं भवितुं नार्हति। वेदा न केनापि मनुष्येण रचिता नापीश्वरेण निर्मिताः सन्ति; किन्तु परमेश्वरनिश्वासवन्नित्या अनादयोऽनन्ता अपौरुषेयाश्च सन्ति। प्रलये परमेश्वरेऽन्तर्हिताः ते सृष्टिसमये ईश्वरस्य निश्वासरूपेण निःसरन्ति। सर्वप्रथमं ब्रह्मा वेदानां ज्ञानं प्राप्नोति। ततोयः ऋषिः यादृशीं तपस्यां कुरुते, तस्य समक्षे तदनुरूप एव वेदस्यांशः प्रादुर्भवति। ततः स ऋषिः स्वं शिष्यं वेदं शिक्षयति, सोऽपि स्वं शिष्यं शिक्षयतीत्येवं शिष्यप्रशिष्यतच्छिष्यानामविच्छिन्नया गुरुशिष्यपरम्परया अद्यत्वेऽपि वेदानां प्रचारो भवति।

वेदा न केनापि पुरुषेण निर्मिताः सन्ति अत अपौरुषेयाः उच्यन्ते। अतएव अत्र न भ्रमप्रमादादीनां दोषाणां कापि सम्भावना विद्यते। वेदा एव सर्वश्रेष्ठानि निर्भ्रान्तज्ञानसाधनानि सन्ति।

पुरा द्विजबालकाः उपनयनसंस्कारानन्तरं ब्रह्मचर्यपूर्वकं चिरकालं गुरुगृहे उषित्वा वेदान् अभ्यसन्ति स्म। ततो वेदार्थमवगन्तुं शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-ज्योतिषच्छन्दसां षण्णां शास्त्राणामध्ययनं कुर्वन्तिस्म। एवं महता परिश्रमेण वेदानां वास्तविकः अर्थोऽवगम्यतेस्म। तथा च निष्कामभावनापूर्वकं वैदिकानां कर्मणामनुष्ठानेन यदा अन्तःकरणं निर्मलं भवति, तदैव निर्मले मनसि वास्तविकं ब्रह्मज्ञानं सम्भवति। एतदभिप्रेत्यैवोक्तम्—"ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च।"

व्यासवाल्मीकिप्रभृतयो महर्षयः अलौकिकीं तपस्यां कृत्वा परमात्मनोऽनुकम्पया वेदानां यथार्थमर्थं ज्ञात्वा तत्प्राचारायावश्यकतामनुभूतवन्तः। साधारणा जना अधिकसमयपर्यन्तं गुरुगृहे स्थातुं न शक्नुवन्ति, नापि वेदार्थमवगन्तुं सब्रह्मचर्यं तादृशं कठिनं परिश्रमं कर्तुं प्रभ-

वन्ति। अतः तादृशानां जनानां कृते वेदानां निगूढमर्थमवगन्तुं ते सरसायां सुबोधायां सरलायां सुरुचिपूर्णायाञ्च संस्कृतभाषायां रामायणं महाभारतं पुराणानि च व्यरचयन्। अत एवोक्तं महाभारते—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

अतः रामायणेन महाभारतेन पुराणैश्च वेदानां यथार्थमर्थमवगन्तुं यत्नो विधेयः। ये च पुराणादीनामध्ययनं विना वेदानामर्थमवगन्तुं चेष्टन्ते तेषां वास्तविकं वेदार्थज्ञानमसम्भवं प्रतिभाति। यतो हि एकस्यैवाखण्डस्य सार्वजनीनस्य धर्मस्य प्रतिपादका एकस्या एवाखिललोककल्याणकारिण्या भारतीयसंस्कृतेश्च परिपोषका वेदा रामायणं महाभारतं पुराणानि च सन्ति। अत एवोक्तं मत्स्यपुराणे—

यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः।
न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥

यदा भूमण्डलस्य समस्ता जातयो भोजनपानशयनसन्तानोत्पादनातिरिक्तं किमपि न जानन्तिस्म। तस्मिन् घोराऽन्धकार समयेऽपि सभ्यताया ज्योतिःप्रज्वालका आर्याणां वेदा एव सन्ति। देशीया विदेशीयाश्च सर्वे विद्वांस एकेन स्वरेण स्वीकुर्वन्ति यत् ऋग्वेदात्पूर्वं किमपि पुस्तकं विश्वस्य समक्षे नेदानीं यावदुपलब्धं विद्यते। ऋग्वेद एव सर्वप्राचीनं पुस्तकमस्ति। विश्वस्य ज्ञानिनो विज्ञानिनश्चाद्य यावत् यत्किमपि अन्वेषणं कृतवन्तः, तत्सर्वं वेदे सूक्ष्मरूपेण विद्यत एव। तेषामेव वेदार्थानां सुगमतया सविस्तरं ज्ञानाय पुराणानामाविर्भावोऽभवत्। तथाचोक्तम्—

विस्ताराय च वेदानां स्वयं नारायणः प्रभुः।
व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ॥

गूढतया वर्णितानामर्थानां यावत् सुरुचिपूर्णया शैल्या वर्णनं न क्रियेत, तावत् पुराणानां निर्माणस्य प्रयोजनं पूर्णं न भवितुमर्हेत्

अतएव आख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्ध्यादिभिः तेषां विस्तारं कृतवान् भगवान् व्यासदेवः। तदुक्तम् –

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैः गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः॥

वेदविज्ञानस्य मनोरञ्जके आख्याने परिणतीकरणं पुराणानामपूर्वं कौशलं विद्यते। वेदानां वास्तविकं रहस्यमवगन्तुं प्राचीनाख्यानोपाख्यानादिवर्णनव्याजेन विविधानुपदेशान् दातुं विभिन्नानां विषयाणामुत्कटलालसां परिहायान्तःकरणं भगवदुन्मुखं कर्तुं च यासामैतिहासिकघटनानामुल्लेख आवश्यकोऽस्ति, पुराणेषु तासामेव विशेषतः वर्णनं विद्यते। सर्वासां पौराणिकीनां कथानां मूलं वेदा एव विद्यन्ते। पुराणेषु यत्किमपि लिखितं वर्तते तत्सर्वं वेदमन्त्राणां विस्तृता व्याख्याऽस्ति। यथा ऋग्वेदे "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् (१।१२।१७)।" इत्यादिना वर्णितवामनावतारकथा वामनादिपुराणेषु विस्तरेण वर्णिता विद्यते। कस्या अपि आख्यायिकायास्सविस्तरं वर्णनं वेदस्योद्देश्यन्नास्ति, किन्तु वेदे कस्मिंश्चिदुद्देशे या कथातिसंक्षेपेण निर्दिष्टाऽस्ति सैव पुराणेषु विस्तृताख्यायिकारूपेण वर्णिता विद्यते। यतो हि साधारणेषु मनुष्येषु कौतुहलपूर्वकं भगवद्भक्त्युत्पादनं पौराणिकीनामाख्यायिकानां प्रमुखं लक्ष्यमस्ति। यथा श्रीमद्भागवतादिपुराणेषु जगन्मातुः गिरिराजकुमार्याः भगवत्याः पार्वत्या उमारूपेण जन्मग्रहणकथा दृश्यते। केनोपनिषदि च ब्रह्मविद्याया हैमवत्या उमारूपेण प्राकट्यं वर्णितमस्ति। तद्यथा – "स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम्।" यथा वा अथर्ववेदे (का० ८ सू० प्र० ३।४।५) महाराजस्य पृथोः पृथ्वीदोहनं संक्षेपेण वर्णितमस्ति। परं श्रीमद्भागवते तदेव सविस्तरं वर्णितं विद्यते। यतो हि वेदा नोपाख्यानमूलकाः सन्ति, अतःतेषु स्थलविशेषे एवोदाहरणरूपेणोपाख्यानमस्ति; किन्तु पुराणेषूपाख्यानानामेकत्र समावेशो जातोऽस्ति। अतएव पुराणेषूपाख्यानाना-

माधिक्यं विस्तारश्च दृश्यते। वेदाः पुराणानिचैकस्य सनातनधर्मस्या-भिवृद्धये लोककल्याणाय च विभिन्नकाले आविर्भूता महाग्रन्थाः मन्यन्ते। पुराणेषु वेदात् कथमपि भिन्नता नास्ति। यदि भिन्नतास्ति, तर्हि उभयोः वर्णनपद्धतौ एव। तस्माद्वेदार्थानां विवरणाद्वेदपुराणयोरैक्यं निर्बाधं सिध्यति।

पुराणानां महत्वम्

पुराणानां महत्वं विविधाभिः दृष्टिभिरवगम्यते। धार्मिकदृष्ट्या पुराणानि वेदनिहितस्यैव धर्मस्य सावगम्यया सरलया भाषया विशदं वर्णनं कुर्वन्ति। पुराणानां सामाजिकं महत्वमपि न्यूनं नास्ति। प्राक्तनस्य समाजस्य स्वरूपमस्माभिः पुराणैरेवोपलभ्यते। पौराणिकस्येतिहासस्य पुष्टिस्तु तत्रतत्रोपलब्धैः शिलालेखैः वैदेशिकानां यात्रावर्णनेन चेदानीं प्रचुरमात्रायां बोभूयते। ऐतिहासिक दृष्ट्या च पुराणेषु तीर्थानां विशदं वर्णनं विद्यते, येन तत्तत्स्थानानां विस्तृतस्य भूगोलस्य सम्यग् ज्ञानं भवति। स्कन्दपुराणस्य काशीखण्डे प्रत्येकस्थानानां शिवलिङ्गानां च विस्तृतं वर्णनं विद्यते। यत्सहयोगेन काश्याः प्रसिद्धानां भूभागानां समीचीनतया ज्ञानं भवितुमर्हति। श्रूयते–विदेशीयाः विद्वांसः पुराणानां साहाय्येनैव नीलनद्या अन्वेषणं कृतवन्तः।

पुराणानां प्रमुखं प्रयोजनं वेदविहितानां तत्वानां जनसाधारणेषु प्रचारो विद्यते। एतत्सिद्धये तैः सरला सुगमा संस्कृतभाषाऽवलम्बिता। केवलं भारतवर्षे एव नहि, किन्तु भारताद्बहिर्विविधेषु देशेषु पुराणैःवैदिक-विचारधारायाः प्रवाहविस्तारस्य सुयशोलब्धम्। पुराणानां कृपया सर्वसाधारणाः मनुष्याः स्वजीवनं संयमशीलं विधाय कल्याणमार्गप्रवृत्तेरधिकारं प्राप्तवन्तः। वैदिकधर्मस्य लोकप्रियत्वनिर्माणश्रेयः पुराणैरेव प्राप्तमस्ति। पुराणानि समस्तानां विद्यानामक्षयाः कोषाः सन्ति। अतः विवि-

धानां दरिद्रतानां लक्ष्यीभूतमपीदं भारतवर्षमद्यत्वेऽपि पुराणानां प्रभावेण धनवानिव स्वकीयं शिरो विश्वसमक्षे समुन्नतं कर्तुम् शक्नोति।

पुराणानि गौरवदृष्ट्या अतएव दृश्यन्ते, यदत्र वेदानां शिक्षायाः पुष्टिः कृताऽस्ति, दृष्टान्तद्वारा च वेदार्थानामेव विशदीकरणं विद्यते। विश्वस्मिन् कस्या अपि सभ्यजातेः पार्श्वे पुराणसदृशः सर्वाङ्गपूर्णो न कोऽपि ग्रन्थो विद्यते। पुराणेषु वेदार्थानां स्पष्टीकरणेन सह कथा-वैचित्र्यद्वारा गूढाद्गूढतमस्यापि तत्वस्य साधारणजनानां हृदयङ्गम-सम्पादनवैशिष्ट्यमस्ति।

वर्तमानयुगे धर्मरक्षायाः, वर्णाश्रमव्यवस्थाप्रचारस्य, भारतीयायाः संस्कृतेरुद्बोधस्य, भक्तेर्विकासस्य च यद्दर्शनं वोभवीति, तस्य श्रेयः पुराणा-नामेवास्ति। पुराणैरेव भारतीयादर्शजीवनस्य, भारतीयायाः सभ्यतायाः संस्कृतेः, विद्यायाःवैभवस्य, भारतीयानां ज्ञानगरिम्णः, उत्कर्षस्यच वास्तविकं ज्ञानं भवति। प्राचीनकाले भारतीया आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकीना-मुन्नतीनां चरमं सीमानमुपगता आसन्, एतस्य संकेतः पुराणद्वारा एवा-नुभूयते। अत एतन्निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत् पुराणानि बद्धानां मुमुक्षूणां जीवन्मुक्तानां च मनुष्याणां सन्मार्गप्रदर्शकानि सन्ति।

वेदे सूक्ष्मरूपेण यन्निर्दिष्टमस्ति तस्यैव विस्तृता व्याख्या व्यास-देवेन भाष्यरूपेण महाभारते पुराणेषु च कृताऽस्ति। अतः स्वयं तेनैव महाभारते संकेतः कृतोऽस्ति यत् "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।" अद्यत्वे यद्यपि वेदानां सर्वाः शाखा नोपलभ्यन्ते तथापि दिव्यज्ञान-सम्पन्नः त्रिकालदर्शी महर्षिर्वेदव्यासः तासां मूलविषयं पुराणेषु यत्र तत्राङ्कितवानस्ति; येनाद्यापि बहूनां वेदशाखानामनुपलब्धावपि तासां प्रतिपाद्यविषयाणामवगाहनं क्रियते एव। वेदे पुराणस्याप्युल्लेखोविद्यते, तथा पुराणं पंचमो वेदो मन्यते। यथा—"एवं वा ह्यरे अस्य महतो भूतस्य निश्वसितं ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः।" यथा वा—"सहोवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं साम-

वेदमथर्वाणं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्।" अतः वेदानां प्रामाण्ये पुराणानामपि प्रामाण्यं स्वीकृतमेव भवति। यथा ब्रह्मणः सकाशात् तपसा पवित्रान्तःकरणानां महर्षीणां निर्मले हृदये वेदानामाविर्भावो जातः, तथैव ईश्वरानुग्रहेण तेषामेव महर्षीणां मनसि पुराणानामपि प्रादुर्भावोऽजायत।

संस्कृतसाहित्ये पुराणानां स्थानं महदुन्नतमस्ति। यतो वेदानन्तरं सर्वमान्यानि सर्वप्राचीनानि च पुराणान्येव सन्ति। सृष्ट्यादौ "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं वेदांश्च तस्मै प्रहिणोति नित्यम्।" इत्यनुसारं प्रथमं ब्रह्माण-मुत्पाद्य परमेश्वरः वेदज्ञानमेव तस्मै उपदिशति। भगवतो वेदज्ञानमुपलभ्य ब्रह्मा अन्यानि शास्त्राणि स्मरति। तत्र सर्वप्रथमं पुराणान्येव स्मरति। तथाचोक्तं पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे, मत्स्यपुराणे च—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्।
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः॥

अतो वेदवत्पुराणान्यपि नित्यानि सनातनानि अपौरुषेयाणि सिध्य-न्ति। अतएव भगवत्पूज्यपादैः श्रीशङ्कराचार्यमहोदयैः बृहदारण्यकभाष्ये स्पष्टमुक्तम्—"निश्वसितमिव निश्वसितं यथा अप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवति एवं पुराणम्" महर्षिणा वात्स्यानेन च स्वकीये न्यायदर्शन-भाष्ये—"य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति विषयव्यवस्थापनाच्च प्रमाणम्। यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोक-वृत्तमितिहासपुराणस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः।" अलौकिकयोगबलेन समस्तं विश्वं हस्तामलकवत्पश्यद्भिः पूज्यपादैः श्रीपतञ्जलिमुनिभिः स्वकीये पाणिनीयव्याकरणमहाभाष्ये "वाकोवाक्य-मितिहासः पुराणम्।" इति वदद्भिः पुराणानां प्रामाण्यं स्पष्टमेव स्वीकृतम्।

पुराणानामध्ययनस्यावश्यकता

वेदेषु येषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकबौद्धिकव्यावहारिकनैतिक-सांस्कृतिकदेवमानुषजडचेतनात्मकानां विषयाणां सूक्ष्मरूपेण विधानं विद्यते, ब्राह्मणभागे आरण्यके स्मृतिग्रन्थेषु च येषां प्रतिपादन-मस्ति, तेषां सर्वप्रकाराणां पुराणेषु आकर्षकबुद्धिगम्यमनोग्राह्योपदेश-प्रदकथानकरूपेण वर्णनं कृतमस्ति। पुराणेषु न केवलमाचारव्यवहार-दैनिकक्रियामात्रस्योल्लेखोऽस्ति, किन्तु मानवजीवनोपयोगिनीनां विवि-धानां भावनानां पूर्णं विवेचनं विद्यते। अतः पुराणानामध्ययनेन वेदार्थ-निधीनामुपलब्धिर्भवितुमर्हति। पुराणाध्ययनं विना यथार्थज्ञानं मानवी-जिज्ञासायाः पूर्तिश्च न सम्भवति। यद्यपि महर्षिणा व्यासदेवेन ब्रह्मसूत्रे योगभाष्ये च प्रतिपाद्याध्यात्मनिष्ठाद्वारा त्रितापान्मुक्तये सरल उपायः प्रदर्शितोऽस्ति, तथापि ज्ञाननिष्ठायाः पूर्णः परिपाकस्तु पुराणेष्वेव जातोऽस्ति।

पुराणानां कथाभिः सरलतया सर्वं साधनं शीघ्रं बुद्धिगम्यं कर्तुं शक्यते। यथा यजुर्वेदस्य ईशावास्यमन्त्रे मनुष्यतायाः पूर्णविकासस्य साधनं निर्दिष्टमस्ति, किन्तु केवलेन मन्त्रपाठेनार्थज्ञानेनवा सा भावना हृदये न जागर्ति। अतः पुराणप्रतिपादिताभिः महर्षेर्दधीचेः, राज्ञः शिवेः मोरध्वजस्य च कथाभिरुपकारभावना, सत्यवादिनो हरिश्चन्द्रस्य महाराजस्य युधिष्ठिरस्यचोपाख्यानेन सत्यनिष्ठा, दानवीरस्य बलेः कर्णस्यच कथानकेन दाननिष्ठा, वसिष्ठागस्त्यच्यवनादीनां कृत्यैरद्रोहनिष्ठा, अन-सूया-सतीसीता-सावित्री-मदालसा-दमयन्ती-नर्मदा-सुकन्या-सुलोचनादीनां सतीनां पवित्राचरणैः पातिव्रत्यधर्मपराणतायाः सञ्चारः नरेषु नारीषु च सहसा भवति। एवं "सत्यं वद धर्मं चर" इत्याद्युपदेशमात्रेण कश्चित्सत्यवादी धर्मात्मा वा भवितुं नार्हति। अतो वेदवाक्यबोधिता-मितिकर्तव्यतां पुराणेषु कथानकरूपेण मनोग्राह्यां विधातुम् ऐहलौकिकं

पारलौकिकं च जीवनं सफलयितुमादेशो दत्तोऽस्ति । प्रधानतया पुराणानाम्—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्च लक्षणम् ॥

इति पञ्चलक्षणमादाय मानवजीवनस्य चरमान् लक्ष्यान् अन्तिमानुद्देश्यान् परमपुरुषार्थान् धर्मार्थकाममोक्षांश्च प्राप्तुमैतिहासिककथानामाधारेण प्रभावपूर्णपद्धतौ ज्ञानविज्ञानयोः विस्तारः पुराणेषु प्रदर्शितोऽस्ति । पुराणेषु यावत् सुगमं चतुर्वर्गस्य सिद्धेः साधनमुपलभ्यते न तावदन्यत्र क्वचन प्राप्यते । महर्षिणा व्यासेन अष्टादशपुराणेषु सर्वेषां धर्माणां सारः परोपकारो पुण्यं परपीडनं च महत्पापं निर्दिष्टमस्ति । अयं मानवतायाः कीदृग् महान् मौलिक आदर्शोऽस्ति । तथाचोक्तम्—

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

पुराणेषु दृढनिष्ठाया अन्वेषणे मर्यादापुरुषोत्तमस्य भगवतो रामस्यादर्शचरित्रेण तस्य जीवनस्य वैशिष्ट्येन मर्यादापालनेन च महती हृदयग्राहिणी शिक्षा प्राप्यते । जनमतमादृत्य सः स्वकीयां परमप्रियां सर्वगुणसम्पन्नां सुखदुखसहचारिणीं धर्मपत्नीं साध्वीं सतीं सीतां आसन्नप्रसवामपि परित्यत्याज । पैतृकस्यानुशासनस्यादर्शं स्थापयितुं चक्रवर्तिसाम्राज्यं सहर्षं तत्याज । अत्याचारस्यान्तं कर्तुं दुराचारिणोऽधिनायकवादिनो रावणस्य सकुलोन्मूलनं कृतवान् । यादृशो नैतिकः सामाजकः चारित्रिकः धार्मिको व्यावहारिकश्चादर्शो रामस्य पवित्रे चरित्रे प्राप्यते, तन्नाखिले भूमण्डले कस्याञ्चिदपि सभ्यतायामुपलभ्यते । रामराज्ये शासनव्यवस्थाया विवरणं महर्षिणा व्यासदेवेन महाभारते एवं प्रदर्शितम्—

"न पुत्रमरणं केचिद्रामे राज्यं प्रशासति ।"

वाल्मीकिमुनिनापि रामायणे—

न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् ।
नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ।।

श्रीरामस्य राज्ये न कश्चिदुपद्रव आसीत् । सात्विकस्यानुशासनस्यायमेवादर्शोऽस्ति। एवं मार्कण्डेयमुनेः जीवनेन दीर्घायुषः, राज्ञो दिलीपस्य पवित्रेण चरित्रेण गोभक्तेरादर्शः पुराणैरेव प्राप्यते। सर्वजीवेषु दयादर्शिनः कस्य देशस्य साहित्ये एवंविधमुदाहरणं दृश्यते यत् चक्रवर्ती सम्राडपि एकस्या गोः रक्षणार्थं स्वकीयं शरीरं मांसपिण्डमिव गोघातिने क्रूराय सिंहाय समर्पयेत् ।

पुराणेषु सर्वेषामास्तिकदर्शनानां सिद्धान्तस्य सूत्ररूपेण निरूपणमस्ति। सांख्ययोगवेदान्तदर्शनानां तु पुराणेषु विशेषतो विवेचनमुपलभ्यते । किञ्च व्याकरणसाहित्यच्छन्दोज्योतिषनिरुक्तशिक्षाकल्पायुर्वेद धनुर्वेदगन्धर्ववेदस्थापत्यवेदराजनीतिसमाजनीतिविवधधर्माङ्गादिषु विषयेष्वपि पुराणेषु पर्याप्तः प्रकाशः प्राप्यते। अतएव पुराणानि भारतीय संस्कृतेः विश्वकोषा उच्यन्ते । लौकिकविषयातिरिक्तं पुराणेषु पारलौकिकविषयाणामपि प्रचुरं विवेचनं कृतमस्ति। आधुनिका वैज्ञानिका बहुना व्यापारेण प्रेतलोकस्य मङ्गललोकस्य च किञ्चिद् ज्ञानं प्राप्तवन्तः; परन्तु अस्मिन् विषये तेषां ज्ञानमिदानीं यावत अपूर्णमेवास्ति । यतोहि नाधुनापर्यन्तं तेषां ज्ञानं जातमस्ति यदितः परमपि कश्चित्सूक्ष्मः स्तरो विद्यते । पुराणेषूर्ध्वमधश्च स्थितानां चतुर्दशानां लोकानां तत्रत्यनिवासिनां तेषामायुषः, आहारस्य,विहारस्य,तत्र प्रचलितस्य कालमानस्य च निश्चितं वर्णनं वर्तते। येनेदं ज्ञायते यदस्माकं पूर्वजानां महर्षीणां ज्ञानं कियदतिनिर्मलं विस्तृतं बहुज्ञतापूर्णञ्चासीत ।

मानवजन्मनः प्रधानं लक्ष्यं भगवत्प्राप्तिरस्ति; तत्साधनानि च पुराणानि सन्ति । निष्कामकर्मद्वारा त्यागवृत्तिग्रहणपूर्वकं स्वर्गापवर्गयोः मार्गस्य सुलभानि साधनानि पुराणान्येव सन्ति । पुराणानि सर्वसाधन-

योगक्रियासिद्धितन्त्रमन्त्रकल्याणकारिसिद्धान्तैः परिपूर्णानि सन्ति । अत एवसर्वशास्त्रेषु पुराणानां गौरवं गीतमस्ति ।

पुराणेषु ज्ञानस्य कर्मणः भक्तेश्च महत्वपूर्णवर्णनेन सह मानवजीवनस्य यावन्तो दृष्टिकोणाः सन्ति तेषां सर्वेषां वर्णनं वर्तते। पुराणैः आबालवृद्धा नरा नार्यश्च समानं लाभं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। पुराणानि भवरोगस्याद्भुतानि औषधानि सन्ति। संसारस्य सर्वासां समस्यानां सरलतया सुगमीकर्तुं साधनैः सम्पन्नानि पुराणानि भगवतो व्यासदेवस्य कृपाया फलानि सन्ति। पुराणानि सांसारिकत्रितापतप्तानां प्राणिनां प्रबोधम्, अज्ञानान्धकारे निपतितानां प्रकाशम्, भ्रान्तानां सन्मार्गम्, निराशानामाशाज्योतिः, शोकसन्तप्तानामुल्लासमयं प्रसादम्, पथभ्रष्टानां कर्तव्यज्ञानम्, पापिनां पापनाशनसाधनम्, नीतिविशारदानां नीतिनैपुण्यं निष्कर्मिणां साधनोपदेशम्, भक्तानां भक्तिभावं ज्ञानिनामलौकिकज्ञानस्य प्रकाशं ददति। तात्पर्यमिदमस्ति यद् ये जिज्ञासवो येनोद्देशेन पुराणेषु सविश्वासं श्रद्धति भक्तिभावेन च पुराणानां स्वाध्यायं कुर्वन्ति, ते समुद्रादमूल्यं रत्नमिव एभ्य उभयलोककल्याणकारि बहुमूल्यं सदुपदेशं प्राप्य स्वां जीवनं सफलयितुम् समर्थाः भवन्ति।

पुराणानि त्रिकालेषूपयोगीनि सन्ति। तानि अतीतगौरवगानेन सह वर्तमानकाले सुखशान्तिसञ्चारं सम्पाद्य भविष्यत्कालाय मुक्तिसन्देशं ददति। यतोहि पुराणानि सर्वश्रेणिमनुष्येभ्यः तदधिकारानुसारं कर्म कर्तुं सन्मार्गसाधनस्योपायं प्रदर्शयन्ति। अभ्युदयस्य निःश्रेयसस्य च सिद्ध्यै जीवः कथमग्रेसरो भवितुमर्हतीत्यस्य विषयस्य पुराणेषु विशदं वर्णनं विद्यते। पुराणेषु सृष्टिकालत आरभ्यैकस्याविच्छिन्नक्रमस्य हृदयङ्गमस्याख्यानस्योपलब्धिर्भवति। अतः पुराणानि सर्वतोमुख्या उन्नतेः अभ्युदयनिःश्रेयसयोः साधनस्य चाद्वयो भाण्डागारो वर्तते।

पुराणेषु ज्ञान-कर्म-वैराग्य-भक्ति-विश्वास-यज्ञ-दान-तपः-यम-नियमसंयम सेवा-दया–दाक्षिण्य–वर्णाश्रमधर्म–पुरुषधर्म–स्त्रीधर्मसदा चारावतारादीनां

कल्याणकारिणः सदुपदेशाः सरसया सुगमया सुरुचिपूर्णया उपादेयया च भाषया लिखिताः सन्ति। एतदतिरिक्तं भूगोलखगोलयोः विवेचनं स्थावरजङ्गमयोः सृष्टेश्च सूक्ष्मं वर्णनं विद्यते। पुराणेषु प्रदत्तेषु भूविवरण-प्रसंगेषु विविधसिद्धपीठतीर्थक्षेत्रवनपर्वतादीनां वर्णनमस्ति, येनाधुनिकानामनुसन्धानकर्तृणां महत्साहाय्यं प्राप्यते। एवं प्रकारेण सर्वोपयोगिनां पुराणानामध्ययनस्य महती आवश्यकताऽनुभूयते।

वेदपुराणयोः पार्थक्यम्

यद्यपि वेदविहितानामेव विषयाणां विशदीकरणं पुराणेषु वर्तते इति वेदपुराणयोरैक्यमस्ति, तथापि उभयोः महदन्तरं विद्यते। वेदा द्विज-समुदायेषु प्रतिष्ठिताः अशिक्षितासु जनतासु च अपरिचिताः सन्ति। परं पुराणानि सर्वेषु नरेषु सर्वासु च नारीषु विचरन्ति, सर्वेषां मनांसि अनुरञ्जयन्ति सर्वपरिचितानि च सन्ति। पुराणानां कृपया एव वेदा विश्ववर्तिनां सर्वविधानां नराणां नारीणां च जीवनं संनियम्य चरमलक्ष्ये-परमतत्वे उत्कृष्टकल्याणे विशुद्धप्रेम्णि निर्मलानन्दस्य मार्गे प्रवर्तयितु-मधिकारं प्राप्तवन्तः। वेदेभ्यःपुराणानामिदं वैशिष्ट्यं विद्यते यत्र वेदैः "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्युक्त्वा नेति नेति च कृत्वा यः परमेश्वरो बुद्धीन्द्रियादिभिरगम्यो निर्दिष्टः तत्र पुराणैः तं परमात्मानं सर्वसाधारणानां बुद्धीन्द्रियादेर्विषयं वर्णयित्वा सर्वसमक्षमुपस्थाप्यते सः। वेदानां "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" पुराणेषु भक्तानां कृते न केवलं आराध्य देवस्य प्रेममयीमूर्तिरूपेण औदार्यसौन्दर्यमाधुर्यादीनां निलयरूपेण चोपस्थितं भवति, किन्तु दीनबन्धु दीनानाथ करुणावरुणालय पतित-पावनाशरणशरणानाथनाथादिरूपेणापि समये समये उपतिष्ठते। वेदेषु अग्राह्यरूपे वर्णितं ब्रह्म पुराणेषु अनेकेषु रूपेषु आविर्भूय जीवमात्रस्य चाक्षुषप्रत्यक्षगोचरो भवति।

अपाणिपादो जवनोग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ।।

अपाणिपादादिरूपेण वर्णितं वेदस्य ब्रह्म पुराणेषु–

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदायुदायुधम् ।
श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभि कौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ।।
महार्हवैडूर्यकिरीटकुण्डलात्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ।
उद्दामकांच्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ।।

इत्यादिना विग्रहवान् निर्दिष्टः । यत्र वेदवर्णितस्य ब्रह्मणः केवलं स्मरणमेव कर्तुं शक्यते, तत्र मनुष्याः पुराणप्रतिपादितस्य परमेश्वरस्य सेवां स्पर्शं च कर्तुं शक्नुवन्ति, तन्मुखेऽनेकविधंभोज्यपदार्थं दातुं शक्नुवन्ति तेन सह वार्तालापौ कर्तुं शक्नुवन्ति, तेन सह विविधानां भावानामादानं प्रदानमपि कर्तुं शक्नुवन्ति बहुविधं स्वकीयं मनोरथं पूरयितुं च शक्नुवन्ति । पुराणप्रपञ्चितः परमेश्वरः स्वस्मात् चिन्मय धाम्नो भूमावतीर्य प्राणिमात्रमध्ये विचरति, प्राणिनां कष्टं च दूरीकरोति । पुराणपरमेश्वरो वेदस्य ब्रह्मेव न केवलं ज्ञेयं ब्रह्म जीवस्य जगतश्च मूलकारणं निर्गुणं निर्विकारमद्वितीयं चित्स्वरूपमेवास्ति, किन्तु स साकाररूपेण प्रत्यक्षविषय उपास्यः, सर्वासु अवस्थासु आश्रयणीयः, करुणा प्रेमसहानुभूतिसम्पन्नः शरणागतानां दीनानां दुःखिनां चार्तत्राणतत्परश्चास्ति ।

यत्र वेदानां डिण्डिमघोषोऽस्ति यद् ब्रह्म नामरूपाभ्यां परं विद्यते तत्र पुराणानि तं सर्वनामिनं सर्वरूपिणं सर्वभावमयञ्च वदन्ति । वेदस्यैव ब्रह्म पुराणेषु असंख्यै नामरूपभावैः विभिन्नरूपे आत्मानं प्रकटयति । तदेव ब्रह्म ब्रह्मा विष्णुः शक्तिः गणेशः सूर्यादिश्चास्ति, तदेव रामः कृष्णो वामनो नृसिंहः मत्स्यो वराहो बौद्धश्चास्ति । तदेवेन्द्र आदित्योः यमो वरुणः कुबेरोऽग्निश्चास्ति । यत्र वेदेषु ब्रह्म एकमेवास्ति तत्र पुराणेषु सर्वसम्प्रदायसिद्धानां विविधानां देवानां देवीनाञ्चोपासनां स्वीकृत्य सर्वेषां माहात्म्यं गौरवं च गीतमस्ति । एकमेव परमात्मानं

विभिन्नसम्प्रदायानुसारं विभिन्ननामरूपभावैः वर्णयद्भिः पुराणैः सर्वे सम्प्रदाया एकत्वसूत्रे निबद्धाः सर्वाणि धर्ममतसाधनप्रणालीवैशिष्ट्यादीनि चाक्षुण्णानि स्थापयद्भिः तेषामान्तरिका अभेदाश्च सुरक्षिताः सन्ति।

पुराणानुसारं सर्वे सम्प्रदाया विभिन्ननामरूपभावेषु एकस्यैव विश्वात्मन उपासनां कृत्वा स्वीयं जीवनं कृतार्थं कुर्वन्ति। पुराणानां प्रभावेण भारतीया धर्मजिज्ञासवः तत्तत्सम्प्रदायेषु विभक्ता अपि एकस्य वैदिकस्य सनातनधर्मस्यानुसरणं कुर्वन्ति। विविधानां देवानां देवीनामुपासकाः सन्तोऽपि एकस्यैवाद्वितीयस्यब्रह्मण उपासकाः सन्ति। सर्वसम्प्रदायोपासका इदं जानन्ति यद् वैष्णवाः विष्णोः विभिन्नैर्नामरूपभावैः यमुपासन्ते, तमेव शैवाः शिवस्य विभिन्ननामरूपभावैः शाक्ताश्चोपासकाः कालीदुर्गाचण्डीभगवतीत्यादिरूपैः तमेवाराधयन्ति। तत्तत्पुराणानि तत्तन्नामरूपलीलानामाश्रयं कृत्वा एकस्यैव ब्रह्मणो विशिष्टाविर्भावस्य महिमानं कीर्तयन्ति, विभिन्नोपासकसम्प्रदायहृदयानि चावर्जयन्ति।

पुराणैः सर्वातीतं ब्रह्म जडजगतो मानवसमाजमध्ये आनीय भगवता सह मनुष्याणां सर्वविधं व्यवधानं दूरीकृत्य मनुष्येषु देवत्वावबोधो भगवत्सत्तानुभूतिश्चोद्भाविता। पुराणानां जगत् न केवलं जडजगदेवास्ति किन्तु तत् सच्चिदानन्दघनस्य भगवतो लीलाभूमिरस्ति। भगवान् विशुद्धेन सत्वमयेनालौकिकेनदेहेनाविर्भूय अस्मिन् देवश्लाघ्ये भवभीतिभञ्जनार्थसमुद्भवभगवतीभागीरथीकालिन्दीसरयूनर्मदादिभिः नदीभिः परमपवित्रे भव्ये भारतभूभागे भ्रमन् सर्वत्र विशुद्धसत्वस्याविच्छिन्नां धारां प्रवाहयति। पुराणानि सर्वश्रेणीमनुष्यान् भगवत आविर्भावं लीलां च दर्शयन्ति। पुराणद्वारा भारतवर्षस्यासंख्यानां नगर ग्राम-नदी वन-पर्वत-सरोवर-सागरादीनां ज्ञानं भवति। पुराणेषु सर्वेषां कृते नैकमेव किमपि तीर्थं निश्चितमस्ति किन्तु भारतवर्षस्य सर्वेषु प्रान्तेषु पवित्राणि तीर्थानि सन्ति सर्वत्र च भगवतो लीलाऽभवत्। एवम् पुराणानि समस्तां भारतभूमिं चिन्मयस्य भगवतो लीलाधामरूपेणोपस्थापयन्ति।

पुराणानां कृपया एकैकस्य भारतवर्षवासिनः कृते सर्वा भारतभूमिः सत्कार्या स्नेहमयी दयामयी वात्सल्यमयी आनन्दमयी जननीव पूज्या-रक्षणीया चास्ति। अनया दृष्ट्या भारतभूमेः दर्शनस्य सेवायाश्च शिक्षा-दानं पुराणानामेव पवित्रं कर्तव्यमस्ति।

पुराणेषु मानवजातेरितिहासो विशेषतश्च प्राचीनस्य भारतस्येति-वृत्तं वर्णितमस्ति। तत्र कियतामुत्थानं बहूनां च पतनं कवित्वपूर्णभाषाया-मालोचितमस्ति। किन्तु अस्य वर्णनस्यान्तरिको दृष्टिकोणः साधारण-स्येतिहासस्य दृष्टिकोणात्पृथगस्ति। अत्र घटनानामुल्लेखमात्रमुद्देश्यं नास्ति नापि राज्ञामुत्थानपतनयोः समावेशः पुराणानां प्रधानं कार्यं विद्यते। एतत्तु पुराणानां दृष्टौ भगवल्लीलाया अङ्गमात्रमस्ति। पुराणेषु सृष्टि-स्थितिप्रलयानां लीलायाः भगवतो न्यायकरुणाप्रेम्णां विधानस्य जीवानां कर्मकलापस्य च वैचित्र्यपूर्णेतिहासाश्रयेण वर्णनं विद्यते। मनुष्या मान-वेतिहासस्य श्रवणमध्ययनं च कृत्वा तत्र भगवल्लीलाया एवास्वादं कुर्व-न्त्विति मुख्यमुद्देश्यमस्ति। एवं पुराणैः जगत्, जीवम, ईश्वरञ्चैकरूपे प्रस्तुत्य समस्तस्य मानवजगतः संस्कृतिरेकस्यामुन्नततरभूमिकायां प्रतिष्ठापिता।

आध्यात्मिकसाधनाय बहूनि स्तोत्रकवचसहस्रनामादीनि पुराणेषू-पलभ्यन्ते। वेदेषु पुराणेषु प्रकृतेर्निरूपणं विद्यते तत्र पुराणेषु अधिष्ठात्री देवीरूपेण प्रकृतेर्वशदीकरणं कृतमस्ति। अस्मिन्नेवाधारे महर्षिभिः स्मृतिग्रन्थेषु व्यवहारभागस्य प्राशस्त्यं गीतमस्ति। तथाच वेदवेदाङ्ग-पुराणस्मृत्यादयो धर्मशास्त्राणि कथ्यन्ते। एतेषां श्रवणेन मननेन निदि-ध्यासनेन च प्राणिमात्रस्य अवश्यं कल्याणं भवति।

पुराणानां विज्ञानोपयोगित्वम्

विंशतिशताब्दी विज्ञानस्य मध्याह्नं कथ्यते। इदानीं विज्ञानं चरमं सीमानमुपगतं श्रूयते। किन्तु अद्यत्वे यावन्ति विज्ञानानि उच्चभूमिकाया

मुपगतानि विद्यन्ते यावन्ति च अपूर्णानि सन्ति, तेषु एकमपि विज्ञानं एतादृशं नास्ति यस्योल्लेखो येन केनापि प्रकारेण संस्कृतवाङ्मये न स्यात्। सम्प्रति यावन्तोऽपि आर्थिक-सामाजिक-राजनैतिकादयो वादा उपलभ्यन्ते, तेषु कस्यचित् संक्षेपेण कस्यचन विस्तारेण कस्यचित् पूर्व पक्षरूपेण कस्यचन च निन्दारूपेणोल्लेखस्तु संस्कृतवाङ्मये विद्यते एव।

संस्कृतसाहित्ये पुराणेषु आध्यात्मिकाधिदैविकविषयाणां विवेचनेन सह आधिभौतिकवादस्यापि प्रचुरा सामग्री समुपलभ्यते। साम्प्रतं भौतिकपदार्थानामनुसन्धानकर्तृभिः महता परिश्रमेण कथञ्चित् संहारिकाया एवाणुशक्तेः अन्वेषणं कृत्वा परमाण्वस्त्रादिषु तस्या उपयोगं विधाय आत्मनो धन्यतमान् मन्यमाना आश्चर्यचकितान् कुर्वन्ति समस्तान् मानवान्। परन्तु प्रजननात्मिकायाः पालनात्मिकायाश्चाणुशक्तेर्ज्ञानं नाधुना यावज्जातं तेषाम्। संस्कृतवाङ्मये तु तद्विज्ञानं प्रतिपदं प्राप्यते। यद्यत्र विषये विशेषं ध्यानं प्रदाय विशिष्टैः विद्वद्भिः सह विमर्शं विधाय समुपलभ्यमानैः सूक्ष्मयन्त्रादिभिः प्रत्यक्षीकरणाय अनुसन्धानं क्रियेत, तर्हि अधुनापि निश्चप्रचं विश्वस्य महानुपकारो भवितुमर्हति।

सौन्दर्यलहर्यां महाशक्तितः परमाणूनामुत्पत्तिकल्पनायां दृष्टिदानेनानायासं प्रजनन-पालन-संहारकारिका ब्राह्मी वैष्णवी रौद्री चेति त्रिविधा अणुशक्तयः प्रत्यक्षगोचरीभवन्ति। यथा—

तनीयांसं पांसुं तव चरण पङ्केरुहभवम्
विरञ्चिः संचिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसा
हरः संक्षुभ्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम्॥

अनेन पद्येनेदं व्यज्यते यद् आकाशात्मिकाया अव्यक्तशक्तितः अणूनां वृष्टिरजायत। ततः सृजनात्मकानामणूनां संचयं कृत्वा लोकविधाता ब्रह्मा अखिलं लोकं सृजति। पालनात्मकानणून् संगृह्य

लोकपालको भगवान् विष्णुः समस्तं विश्वं पालयति। संहारात्मकैश्च अणुभिः भूतभावनो भगवान् सदाशिवः संहरति सकलं संसारम्।

संस्कृतवाङ्मयप्राणभूतेभ्यः पुराणेभ्य एव अणुशक्तेः ज्ञानं प्राप्य अलौकिकज्ञानसंपन्नो भगवानक्षपादः कणादो मुनिः स्वकीये वैशेषिक-दर्शने चेष्टाहीनानां परमाणूनां परस्परं सम्पर्केण द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावानां सप्तानां पदार्थानामुत्पत्तिसिद्धान्तं स्थिरं कृत्वा लोकोत्तरं चमत्कारं प्रदर्शितवान्।

परमाणुलक्षणञ्च—

जालान्तर्गते भानौ सूक्ष्मं यद् दृश्यते रजः।
तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुरिहोच्यते॥

दार्शनिकानां नये परमाणवो नित्या अतिसूक्ष्माश्च सन्ति। सूक्ष्मत्वादेव परमाणवो नास्माकं स्थूलदृशां मानवानां प्रत्यक्षगोचरा भवन्ति। किन्तु सर्वशक्तिमतः अघटितघटनापटीयसः परमेश्वरस्य अलौकिक-शक्तिसम्पन्नानां योगिनां च परमाणूनां प्रत्यक्षं जायते। प्राणिनामदृष्टवशात् परमाणूनां परस्परं सम्पर्केण तत्तत्कार्यमुत्पद्यते। परमाणवो द्विधा भवन्ति—कारणरूपाः कार्यरूपाश्च। तत्र कारणरूपाः परमाणवो नित्याः, अनित्याश्च कार्यरूपाः। तथाच कारणरूपाणां परमाणूनामप्रत्यक्षत्वेऽपि कार्यरूपेण परिणतानां तेषां तु प्रत्यक्षं भवत्येव।

अत एव परमाण्वस्त्रे उपलभ्यमानाः कार्यरूपाः परमाणवो न पदार्था-न्तरं भवितुमर्हन्ति, कारणभूतेषु परमाणुषु एव तेषामन्तर्भावस्वीकारान्न-कोऽपि शङ्कापङ्ककलङ्कलेशस्यावकाशः सम्भवति।

स्कन्दपुराणे चैका कथोपलभ्यते यद् आसीद् वर्करी नाम्नी एका राजकुमारी, यस्या मुखं वर्करीमुखमिव आसीत्। सा शारीरिकनिर्माण-कारणं ज्ञात्वा वैज्ञानिकक्रियाभिः तस्मिन्नेव शरीरे वर्करीमुखं मानव-मुखरूपे परिवर्त्य विधुवदनी बभूव। तस्या अपरेऽपि आसन् अष्टौ भ्रातरः। तज्जनकश्च समस्तं विश्वं नवसु खण्डेषु विभज्य प्रत्येकस्मै

एकमेकं खण्डं प्रादात्। ततः कालादेव भारतवर्षमिदं नव खण्डात्मकं प्रसिद्धमभवत्।

तत्र प्रत्येकखण्डे विविधप्रकाराणां भूगर्भगतानां धातूनाम्, पुण्यसलिलानां सरोवराणाम्, परिपूतजलानां नदीनाम्,सघनानां वनानाम्, दुर्गमाणां गिरीणाम्, सर्वसिद्धिदायकानां सिद्धपीठानाम्, महतो मरुस्थलस्य, शस्यश्यामलस्य भूभागस्य च पर्याप्तं वर्णनं विद्यते। एवं व्योमवर्तिनां ग्रहनक्षत्रादीनां दूरस्थिति-गति-शिशुमारचक्र-ध्रुवस्थान-दक्षिणायनोत्तरायणवर्षर्तु-मास-पक्ष-दिन-घटी-पल-विपल-निमेषादीनां सूक्ष्मतमो विचारो वर्तते। येन भूगोलखगोलविषयकं प्रचुरं ज्ञानं विधाय ब्राह्मी-वैष्णवीरौद्रीणामणुशक्तीनां विषयेऽनुसन्धानं सफलं भवितुमर्हति। यदीदानीमपि अणुवीक्षणसमितिषु उपलब्धैः आधुनिकैः साधनैः अनेकप्रकाराणामणूनामन्वेषणाय पुराणमर्मज्ञैः संस्कृतरहस्यविद्भिः विशिष्टैः विद्वद्धौरेयैः सम्यक् सहयोगं विधाय प्रचुरः प्रयत्नः क्रियेत, तदा सम्भावये पुराणेतिहासकालिकं वैज्ञानिकं महत्वमिदानीमपि पुनः प्राप्तुं शक्येत। येन सकलस्य लोकस्य वास्तविकं कल्याणं सम्भवेत्। पौराणिकीः कथा आश्रित्यैव कालिदासादयो बहवो महाकवयोऽप्यनेकानि महाकाव्यानि नाटकादीनि च विरचय्यात्मनो धन्यान् मन्यन्ते। यैश्च महानुपकारो भवति संस्कृतसाहित्यस्य, वर्धते च गौरवमुत्तरोत्तरम्।

पुराणानां प्राचीनत्वम्

किं पुराणानि अर्वाचीनानि प्राचीनानि वा ? इति विविच्यमाने प्रथमं तावत्पुराणशब्दव्युत्पत्तौ ध्यानं देयम्।

पुराभवमिति विग्रहे "सायञ्चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यस्ट्युट्युलौ तुट् च" इतिपाणिनीयसूत्रेण ट्युप्रत्यये निपातनात् तुडभावे "युवोरनाकौ" इति अनादेशे णत्वे च" कृते निष्पद्यते पुराणशब्दः। यद्वा पुरा नीयते इत्यर्थे पुरापूर्वकणीञ् धातोः डप्रत्यये कृते सिद्ध्यति पुराणशब्दः। पुराणं

कस्मात् पुरा नवं भवतीति निरुक्ते च यास्कमुनिः । एवञ्च पुराणशब्दस्य पुरातनपर्यायवाचित्वेऽपि विशेषरूपेण व्यासकृताष्टादशग्रन्थेषु एव पुराणशब्दो रूढः जातोऽस्ति ।

ननु पुराणेषु अर्वाचीनकथानामुपलम्भात् तेषां प्राचीनत्वं न सम्भवतीति वदतां पाश्चात्योपनेत्रधारिणामाधुनिकानां मतं युक्तमिति चेन्न; वक्ष्यमाणानाम् अथर्ववेद-शतपथब्राह्मणोपनिषद्-भाष्य-गृह्यसूत्र-स्मृति-रामायण-महाभारतादिवाक्यानां विद्यमानत्वेन पुराणानां प्राचीनत्वे त्वोदत्तेमासम्भवात् । तथाहि—

अथर्ववेदे—ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः ।

शतपथ ब्राह्मणे—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः इत्यादि ।

छान्दोग्योपनिषदि—ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथाथर्वाणं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् ।

बृहदारण्यकोपनिषदि—अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः इतिहासः पुराणम् ।

आश्वलायन गृह्यसूत्रे—"इतिहासपुराणे अमृतस्य कुल्याः ।"

याज्ञवल्क्यस्मृतौ—पुराणन्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्ग-मिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।

वाल्मीकीये – "इत्युक्त्वाऽन्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ।"

महाभारते च—अष्टादश पुराणानि कृत्वा सात्वतीसुतः ।
पश्चाद्भारतमाख्यानं चक्रे तदुपबृंहितम् ।

एभिः प्रमाणैः सिद्ध्यति यत्पुराणं प्राचीनम्, नित्यम्, अपौरुषेयञ्चास्ति । अतः वेद इव तस्यापि समादरः करणीयः । किञ्च—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ।

इति मत्स्य-पद्मपुराणवचनात्पुराणस्य वेदेभ्योऽपि प्राचीनत्वमनादित्वं च सिद्ध्यति। एवञ्च यथा ब्रह्मणः सकाशात् महर्षिहृदयेषु वेदा आविर्भूताः, तथैव पूर्वं तेषामेव महर्षीणां हृदयेषु ईश्वरानुग्रहेण पुराणमपि प्रादुरभवत्।

प्रथमं पुराणमेकमेवासीत्। द्वापरे व्यासेन यथा वेदस्यैकस्य चत्वारो भेदाः कृताः, तथैव पुराणस्यापि अष्टादश भेदाः कृताः। साम्प्रतं प्रचलितानि अष्टादश पुराणानि प्राचीनतमस्यैकस्य पुराणस्याशयं गृहीत्वा व्यासेन निर्मितानि सन्ति। आदौ व्यासेन पुराणेषु सर्वे विषया यथायोग्यं निश्चिताः; पश्चात्तस्य शिष्यैः सूतादिभिः यत्र यत्र श्रावितानि, प्रश्नोत्तराणि च कृतानि, तान्यपि संगृह्य संकलितानि। तथाचोक्तं शिवपुराणे—

पुराणमेकमेवासीदस्मिन् कल्पान्तरे नृप!॥
त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम्॥
कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप!॥
व्यासरूपो विभुर्भूत्वा संहरेत् स युगे युगे॥
चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाषते॥
अद्यापि देवलोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम्।
तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षं संक्षेपेण निवेशितः।
पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते॥

अपि च पद्मपुराणे—

प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्तदा।
कलिना ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य तदा प्रभुः॥
व्यासरूपी तदा ब्रह्मा संग्रहार्थं युगे युगे।
चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे पुनः।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रकाशते॥

किञ्च—इह लोकहितार्थाय संक्षिप्तं परमर्षिणा।

--:※:--

अष्टादशपुराणानि

सृष्टेः आरम्भकालतः प्रलयपर्यन्तं समस्तस्य विश्वस्य क्रमवद्धस्यैतिहासस्य निर्देशकानां भारतीयसंस्कृतेः प्रतीकानां वैदिकस्य धर्मस्य परिपोषकाणां सर्वविषयपरिपूर्णानामष्टादशानां पुराणानां परिचयो नारदीयपुराणस्य ९२ अध्याये एवं विद्यते—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च वायवीयं तथैव च।
भागवतं नारदीयं मार्कण्डेयञ्च कीर्तितम्॥
आग्नेयं च भविष्यं च ब्रह्मवैवर्तलिङ्गके।
वाराहं च तथा स्कान्दं वामनं कूर्मसंज्ञकम्॥
मात्स्यं च गारुडं तद्वत् ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट्॥

श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धे सप्तमेऽध्याये च—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लिङ्गं सगारुडम्।
नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कन्दसंज्ञितम्।
भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम्।
वाराहं मात्स्यकौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट्॥

(१) ब्रह्मपुराणम् (२) पद्मपुराणम् (३) विष्णुपुराणम् (४) शिवपुराणम् (वायवीयपुराणम्) (५) भागवतपुराणम् (६) नारदीयपुराणम् (७) मार्कण्डेयपुराणम् (८) अग्निपुराणम् (९) भविष्यपुराणम् (१०) ब्रह्मवैवर्तपुराणम (११) लिंगपुराणम् (१२) वाराहपुराणम् (१३) स्कन्दपुराणम् (१४) वामनपुराणम् (१५) कूर्मपुराणम् (१६) मत्स्यपुराणम् (१७) गरुड़पुराणम् (१८) ब्रह्माण्डपुराणम्।

यद्यपि तत्तत्पुराणेषु तेषां क्रमस्थितौ विदुषां मतभेदो वर्तते, तथापि

एतानि व्यासोक्तानि अष्टादश सर्वमान्यानि पुराणानि सन्ति; एतानि-महापुराणान्यपि उच्यन्ते।

प्रथमं ब्रह्मपुराणमन्तिमञ्च ब्रह्माण्डपुराणमिति निश्चप्रचं विद्यते। एतेनेदं सूच्यते यत्सृष्ट्यादौ ब्रह्मण एवाविर्भूय सर्वमिदं जगत्प्रलये ब्रह्मणि एव लीयते। ब्रह्मसृष्टिं विवर्णयन्ति एतानि महापुराणानि ब्रह्मण आरभ्यास्माकं ज्ञानं ब्रह्मपर्यन्तं चोपस्थापयन्ति।

अष्टादशानां पुराणानां संक्षेपेणाभियुक्तैरेवं गणना कृतास्ति—

मद्वयं भद्वयं चैव वद्वयं ब्रचतुष्टयम्।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणान्यनुपूर्वशः॥

अष्टादश महापुराणानि कलिद्वापरयोः सन्धौ पराशरात्सत्यवत्यां जातेन भगवता वेदव्यासेन निर्मितानि सन्ति। एतत्समानि एव १८ उपपुराणानि १८ औपपुराणानि च सन्ति। एषां रचना एतेषां महापुराणानामेवाधारेऽभवत्। प्राक्तना विभिन्नाः विद्वांसः पुराणानामाशयमादाय उपपुराणानि औपपुराणानि च रचितवन्तः। किन्तु कुत्रचित् कथाः सूक्ष्मीकृताः सन्ति, कुत्रचित् त्यक्ताः सन्ति, कुत्रचिच्च नवीनतां नेतुं कथासु परिवर्तनं कृतं विद्यते, कुत्रचिच्च कथासु वैलक्षण्यमपि सम्पादितमस्ति। एवमपि एतेषां मूलमष्टादशपुराण्येव सन्ति। श्रीमद्भागवतस्य प्रसिद्धटीकाकर्तुः श्रीधरस्वामिनः प्रधानशिष्येण नीलकण्ठाचार्येण देवीभागवतस्य टीकायामेतत् स्पष्टीकृतमस्ति। एकादशशताब्द्यामुत्पन्नेन श्रीषडगुरुशिष्येण स्ववेदार्थदीपिकायां नृसिंहोपपुराणस्य बहवः श्लोका उद्धृताः सन्ति। किञ्च प्रसिद्धो भारतभ्रमणकर्ता यवनजातीयो विद्वान् अल्बेरुणी स्वकीये भारतभ्रमणवृत्तान्ते आदित्य-सोम-साम्ब-नृसिंहाद्युपपुराणानामुल्लेखं कृतवानस्ति। एतेन स्पष्टं प्रतीयते यत्-तस्मिन् समये एतेषामुपपुराणानामौपपुराणानामपि विद्वद्वर्गे समादरः आसीत्। अत एषामपि प्राचीनत्वे सन्देहो नास्ति।

१८ उपपुराणानि यथा—

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कपिलं वामनं चैव तथैवोशनससेवितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम् ॥

१८ औपपुराणानि च यथा—

आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं बृहच्च यत् ।
आदित्यं मानवं प्रोक्तं नन्दिकेश्वरमेव च ॥
कौर्मं भागवतं ज्ञेयं वाशिष्ठं भार्गवं तथा ।
मुद्गलं कल्किदेव्यौ च महाभागवतं ततः ।
वृहद्धर्मं परानन्दं वह्निं पशुपतिं तथा ।
हरिवंशं ततो ज्ञेयमिदमौपपुराणकम् ।

सात्विकराजसतामसभेदा दष्टादशपुराणानां त्रिधा वर्गीकरणं विद्यते । तत्र ६ सात्विकानि, ६ राजसानि, ६ तामसानि च पुराणानि सन्ति । तानि यथा—

मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥
वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥
सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।

ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥

सात्विकादिभेदेन पुराणानां त्रिधा वर्गीकरणस्येदं तात्पर्यं नास्ति यत् सात्विकानि पुराणानि श्रेष्ठानि, राजसानि मध्यमानि, तामसानि च निकृष्टानि सन्ति, अपि तु सत्वरजस्तमांसि त्रीणि समस्तस्य विश्वस्योपादानभूतानि सन्ति। एतान्यादाय परमेश्वरो ब्रह्मविष्णुशिवरूपैः त्रिधा परिणतो भवति। तत्र समस्तस्य ब्रह्माण्डस्योत्पादको ब्रह्मा, विष्णुः पालकः, शिवश्च संहारकोऽस्ति। अत एवोक्तम्—

"एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः"

—:❀:—

पुराणप्रादुर्भावक्रमः

सर्वपापहरं पुण्यं पवित्रं च यशस्वि च ।
ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने ॥
तस्माच्चोशनसा प्राप्तं तस्माच्चापि बृहस्पतिः ।
बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥
सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।
इन्द्रश्चापि वशिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥
सारस्वतस्त्रिधाम्ने च त्रिधामा च शरद्वते ।
शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥
वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि त्र्य्यारुणाय च ।
त्र्य्यारुणो धनञ्जये स च प्रादात्कृतञ्जये ॥
कृतञ्जयात्तृणंजयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ ।
गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥
निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय च ।
स ददौ सोममुष्माय स ददौ तृणबिन्दवे ॥

तृणबिन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये ।
शक्तेः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतवानिदम् ॥
पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद् द्वैपायनः प्रभुः ।
द्वैपायनात्पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः! ॥

वैशम्पायन उवाच—

मया वै तत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।
इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृताः ॥

(वायुपुराणम्)

—:❀:—

विरोधपरिहारः

यद्यपि तत्तत्पुराणेषु साम्प्रदायिकभावनाया प्रतीतिर्भवति । यथा-शिव पुराणे शिवः विष्णुब्रह्मणोः स्रष्टा, विष्णुपुराणे विष्णुः शिवब्रह्मणोः निर्माता, देवीभागवते भगवती ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्रसवित्री, सूर्यपुराणे च सूर्यस्यैव सर्वसवितृत्वं दृश्यते । किञ्च बहुषुस्थलेषु कथायामपि परस्परं भेदो दृश्यते, येन अष्टादशानां पुराणानां व्यासकर्तृत्वं न प्रतिभाति, तथापि कल्पभेदाद्भेदप्रत्ययव्यस्थया निर्वाहात् न कापि विप्रतिपत्तिः सम्भवति । तथा चोक्तमभियुक्तैः—

क्वचित् क्वचित्पुराणेषु विरोधो यदि लभ्यते ।
कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यते ॥

वस्तुतो "नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये" "सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्" इत्यादिवचनैरेक एव परमात्मा भक्तानां भावनानुसारं अनेकनामरूपभावादिभिर्वर्णितोऽस्ति । अतएव श्वेताश्वतरोपनिषदि "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" ऋग्वेदे च—

इन्द्रं मित्रं वरुणाग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इत्यादिना स्पष्टतया एक एवेश्वरोऽनेकरूपैर्वर्णितो वर्तते । अत एव च महिम्नस्तोत्रे पुष्पदन्ताचार्यः शिवं स्तौति–

रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषाम्,
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥

केवलेनोपासनाभेदेन एक एवेश्वरः ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिसूर्यादि नाम्ना निरूपितोऽस्ति, न तेषु वास्तविको भेदोऽस्ति ।

ये च तेषु वास्तविकं भेदं मन्यन्ते, न ते विचारवन्तः सन्ति । तथाचोक्तम्—ब्रह्माणं केशवं रुद्रं भेदभावेन मोहिताः ।
पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाखण्डोपहता जनाः ॥

अतएव श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः--

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

तस्मात्—"अष्टादशपुराणानां कर्त्ता सात्यवतीसुतः ।" इति वचनानुसारं अष्टादशपुराणनिर्माता व्यासदेव एवास्ति । तेनैव समन्वयात्मक-दृष्ट्या विभिन्नसम्प्रदायोपासकानां भक्तानामिष्टदेवतासु श्रद्धोपपादनाय तत्तत्पुराणेषु तत्तद्देवानामुत्कृष्टता प्रदर्शितास्ति । विचारपूर्वकं पुराणा-नामध्ययनेनेदं प्रतीयते यद् एकस्यैव परमात्मनो ब्रह्मविष्णुशिवशक्ति-सूर्यादयः विभिन्नानि सगुणानि रूपाणि सन्ति । यतो हि सृष्टौ एषां कार्यं भिन्नं भिन्नमस्ति । तथा च--उपासकानां विभिन्नत्वात् पुराणानि विभि-न्नदेवताभक्तिपोषकानि सन्ति । यथाह स्कन्दपुराणे सृष्टिखण्डे--

अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः ।
चतुर्भिर्भगवान् ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः ॥

योहि मनुष्यो यस्य देवस्य भक्तो भवति, स तस्य देवस्य महत्व-प्रकाशकं पुराणं विशेषतः समाद्रियते, श्रद्धधाति च तत्र ।

अष्टादशसु महापुराणेषु भिन्नभिन्नसम्प्रदायसामग्रीसत्वेऽपि वैष्णव

शैव-शाक्त-पुराणेषु, अष्टादशानां पुराणानां पाठश्रवणयोः फलस्य वर्णनं सर्वेषां कृते समानमेवास्ति । तथाचोक्तम्—

अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।
त्रिसन्ध्यं लभते नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
ये त्वेतानि समस्तानि पुराणानि च जानते ।
भारतं च महाबाहो ! ते सर्वज्ञा मता नृणाम् ॥

—(:※:)—

पुराणेषु विष्णोः शरीरावयत्वकल्पनम्

पुराणेषु ब्रह्मपुराणं विष्णोर्मस्तकम्, पद्मपुराणं हृदयम्, विष्णुराणं दक्षिणो बाहुः, शिवपुराणं वामबाहुः, भागवतं वक्षःस्थलम्, नारद पुराणं नाभिः, मार्कण्डेयपुराणं दक्षिणपादः, अग्निपुराणं बामपादः, भविष्य-पुराणं दक्षिणजानु, ब्रह्मवैवर्तं वामजानु, लिङ्गपुराणन्दक्षिणगुल्फम्, वाराहपुराणम्वामगुल्फम्, स्कन्दपुराणम् रोमाणि, बामनपुराणं त्वक्, कूर्मपुराणं पृष्ठम्, मत्स्यपुराणं मेदः, गरुड़पुराणं मज्जा, ब्रह्माण्डपुराण-मस्थि चास्ति । एवम्प्रकारेणाष्टादशपुराणेषु एक एव भगवान् विराजते । तथाचोक्तम् पद्मपुराणे आदिखण्डे—

वैष्णवं दक्षिणो बाहुः शैवं वामो महेशितुः ।
उरू भागवतम्प्रोक्तं नाभिः स्यान्नारदीयकम् ॥
मार्कण्डेयञ्च दक्षाङ्घ्रिर्वामो ह्याग्नेयमुच्यते ।
भविष्यं दक्षिणो जानुर्विष्णोरेव महात्मनः ॥
ब्रह्मवैवर्तसञ्ज्ञन्तु वामजानुरुदाहृतः ।
लैङ्गन्तु गुल्फकं दक्षं वाराहं वामगुल्फकम् ॥

स्कान्दं पुराणं लोमानि त्वगस्य वामनं स्मृतम् ।
कौर्मं पृष्ठं समाख्यातं मात्स्यं मेदः प्रकीर्त्यते ॥
मज्जा तु गारुडम्प्रोक्तं ब्रह्माण्डमस्थि गीयते ।
एवमेवाभवद्विष्णुः पुराणावयवो हरिः ॥

-(:❀:)-

भाषाविमर्शः

भरद्वाजसंहितायां भाषातत्वस्याधारे पौराणिकभाषायाः त्रिधा वर्गीकरणं विद्यते—(१) समाधिभाषा (२) लौकिकीभाषा (३) परकीयभाषा च । तथाहि—

समाधिभाषा प्रथमा लौकिकीति तथापरा ।
तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा त्रिधा स्मृता ॥

आसां त्रिविधानां भाषाणां ज्ञानमन्तरेण न केऽपि वास्तविकं पौराणिकं रहस्यमवगन्तुं प्रभवेयुः । तत्र समाधिबोध्यविषयाः समाधिभाषया समीर्यन्ते–यथात्मप्रकृतिकर्मादिस्वरूपाणि धर्माधर्मनिर्णयश्च । यदा किल लौकिकरीत्या समाधिगम्यरहस्यानि रूपकालङ्कारे वर्णयित्वा श्रोतृवृन्दबुद्धयः सन्मार्गे प्रतिष्ठाप्यन्ते,तदा सा लौकिकी भाषा कथ्यते, यथा भगवतो जन्मकर्मविवाहविलासादिवृत्तान्तस्य मध्यमाधिकारिणां कृते लौकिकदिशा वर्णनम् । तृतीया च परकीया समाधिलौकिकभाषागोचरान् विषयान् द्रढयितुं युगान्तरीयं कल्पान्तरीयं च घटनाचक्रं गाथारूपेण प्रकाशयति । एवं निरुक्तेऽपि यास्काचार्येण त्रिधा भाषा नामान्तरेण स्मृता—

"ताःत्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च ।"

ॐ

अष्टादशपुराणानां नाम संख्या तथा क्रमः ।
प्रतिपाद्याश्च विषयाः श्रवणादिफलन्ततः ॥
संक्षेपेण प्रदीयन्ते बुधाः पश्यन्तु सम्मुदा ।
किं किं तत्वं पुराणेषु वर्ततेऽत्र मनोहरम् ॥

१—ब्रह्मपुराणम्

अष्टादशसु पुराणेषु ब्रह्मपुराणं प्रथमं पुराणं प्रोच्यते। अत्र द्वौ भागौ स्तः, पूर्वभाग उत्तरभागश्च। अत्र २४५ अध्यायेषु निम्नाङ्किता विषयाः सन्ति। इदं श्रीमद्भागवत-विष्णु-शिव-ब्रह्मवैवर्त-मार्कण्डेय-नारदीयपुराणानुसारं दशसहस्र (१००००) संख्याकं मत्स्यपुराणानुसारञ्च त्रयोदश सहस्र (१३०००) संख्याकमस्ति एतत्परिचयश्चैवं विद्यते—

पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते।
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः॥
ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये।
ब्राह्मं त्रिदशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्व्वलोकहिताय वै।
व्यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना॥
तद्वै सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकामार्थमोक्षदम्।
नानाख्यानेतिहासाढ्यं दशसाहस्रमुच्यते॥

(नारदीयपुराणे ९२ अध्यायः)

पूर्वभागस्य प्रमुखा विषयाः

देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्तिता ।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर ! ॥
ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्य्यस्य परमात्मनः ।
वंशानुकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
तत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः ।
श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहावतारिणः ॥
ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तनं यत्र वर्णितम् ।
कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम् ॥
द्वीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्षाणाञ्चाप्यशेषतः ।
वर्णनं यत्र पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते ॥
नरकाणां समाख्याने सूर्य्यस्तुतिकथानकम् ।
पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रक्षेत्रवर्णनम् ।
पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानद ! ॥

उत्तरभागस्य च प्रधानविषयाः

अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अत्रैव कृष्णचरितं विस्तरात् समुदीरितम् ।
वर्णनं मम लोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तरात् ।
विष्णुधर्मयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानां च समाख्यानं सांख्यानाञ्चाऽपि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च संशनम् ।

एतद् ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमाचितम् ॥
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥

अस्य श्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

सूतशौनकसम्वादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत्पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतम् ॥
जलधेनुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद् द्विजातये ।
पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणैः ॥
स वसेद् ब्रह्मणो लोके यावच्चान्द्रार्कतारकम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि ब्रह्मानुक्रमणीं द्विज ! ॥
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ।
शृणोति यः पुराणन्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याशी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः पदम् ॥
किमत्र बहुनोक्तेन यद् यदिच्छति मानवः ।
तत्सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात् ॥

सर्वेषु पात्रेषु पुराणज्ञो विद्वान् श्रेष्ठं सत्पात्रंप्रोच्यते । तथाचोक्तम्—

सर्वेषामेव पात्राणां श्रेष्ठं पात्रं पुराणवित् ।
पतनात्त्रायते यस्मात्तस्मात्पात्रमुदाहृतम् ॥
ब्राह्मणेषु पुराणेषु गंगायां गोसु पिप्पले ।
नारायाणधिया पुम्भिर्भक्तिः कार्या ह्यहैतुकी ॥
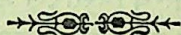
२–पद्मपुराणम्

पद्मपुराणे पञ्च खण्डाः सन्ति, (१) सृष्टिखण्डः (२) भूमि खण्डः (३) स्वर्गखण्डः (४) पातालखण्डः (५) उत्तरखण्डश्च। अत्र क्रमशः ८२, १२५, ३९, ११३, २८२ संकलनया ६४१ अध्यायेषु निम्नाङ्किताः विषयाः सन्ति। एततपञ्चपञ्चाशत्सहस्र (५५,०००) संख्याकमस्ति। एतत्परिचयश्चैवमस्ति--

एतदेव यदा पद्मं ह्यभूद्धैरण्मयं जगत्।
तद्वृत्तान्तादयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः॥
पाद्मं तत्पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह कथ्यते।
(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच—

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञकम्।
महत्पुण्यप्रदं नृणां शृणुतां पठतां मुदा॥
यथा पञ्चेन्द्रियः सर्वः शरीरीति निगद्यते।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितम्पापनाशनम्॥
(नारदीयपुराणे ९३ अध्यायः)

(१) सृष्टिखण्डस्य प्रधानविषयाः

पुलस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यादिक्रमतो द्विज !।
नानाख्यानेतिहासाद्यैर्यत्रोक्तो धर्मविस्तरः॥
पुष्करस्य च माहात्म्यं विस्तरेण प्रकीर्तितम्।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम्॥
दानानां कीर्त्तनं यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक्।
विवाहः शैलजायाश्च तारकाख्यानकं महत्॥

माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्त्तितं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
ग्रहाणामर्च्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्सृष्टिखण्डमुद्दिष्टं व्यासेन सुमहात्मना ॥

(२) भूमिखण्डस्य प्रधानविषयाः

पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवशर्मकथा पुरः ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा ॥
पृथोर्वैणस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततःपरम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
ययातिचरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ।
राज्ञा जैमिनिसम्वादो बह्वाश्चर्यकथायुतः ॥
कथा ह्यशोकसुन्दर्या हुण्ड-दैत्यवधाचिता ।
कामोदकाख्यानकं तत्र विहुण्डवधसंयुतम् ॥
कुञ्जुगस्य च सम्वादश्च्यवनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोहनम् ॥
सूतशौनकसम्वादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ।

(३) स्वर्गखण्डस्य प्रमुखविषयाः

ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुदिता यत्रर्षिभ्यश्च सौतिना ।
सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थाख्यानं ततःपरम् ॥
नर्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथा पुण्याः प्रकीर्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ।
गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ॥
वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ।
व्यासजैमिनिसम्वादः पुण्यकर्मकथाचितः ॥

समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततःपरम् ।
ऊर्ज्जपञ्चाहमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्वापराधनुत् ॥
एतत्स्वर्गाभिधं विप्र ! सर्वपातकनाशनम् ।

(४) पातालखण्डस्य विषयाः

रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् ।
अगस्त्याद्यागमश्चैव पौलस्त्यान्वयकीर्त्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्य्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नित्यलीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः ॥
माधवस्नानमाहात्म्ये स्नानदानार्च्चने फलम् ।
धरावराहसम्वादो यमब्राह्मणयोः कथा ॥
सम्वादो राजदूतानां कृष्णस्तोत्रनिरूपणम् ।
शिवशम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्ततः ॥
भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवरातसुताख्यानं पुराणज्ञ प्रशंसनम् ॥
गौतमाख्यानकञ्चैव शिवगीता ततःस्मृता ।
कल्पान्तरी रामकथा भारद्वाजाश्रमस्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद्धि शृण्वतां ज्ञानिनां सदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥

(५) उत्तरखण्डस्य विषयाः

पर्वताख्यानकं पूर्वं गौर्यै प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्धरकथा पश्चात् श्रीशैलाद्यनुकीर्त्तनम् ॥
सागरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरिता ।
गंगाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाभिपुण्यकम् ॥

आम्लादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
चतुर्विंशैकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलन्ततः ॥
जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साधुमत्याश्च माहात्म्यं नृसिंहोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्मादिकाख्यानं गीतामाहात्म्यवर्णने ।
भक्ताख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य ह ॥
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्त्ररत्नाभिधानञ्च त्रिपाद्भूत्यनुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतःपरम् ।
रामनाम शतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वाड़व ! ॥
परीक्षणञ्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥

एतच्छ्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

पञ्चखण्डयुतं पाद्मं यः शृणोति नरोत्तमः ।
स लभेद्वैष्णवं धाम भुक्त्वा भोगानिहेप्सितान् ।
एतद्वै पञ्चपञ्चाशत् सहस्रं पद्मसञ्ज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ज्येष्ठ्यां स्वर्णाज्यसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात्सुमतये पुराणज्ञाय मानद ! ।
स याति वैष्णवं धाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पद्मानुक्रमणीमेतां यः पठेच्छृणुयात्तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् श्रवणजं फलम् ॥

–ऽ:०:ऽ–

३–विष्णुपुराणम्

विष्णुपुराणे भागद्वयमस्ति, पूर्वभाग उत्तरभागश्च। तत्र पूर्वभागे षड् अंशाः सन्ति। प्रथमेंऽशे २२, द्वितीयेंऽशे १६, तृतीयेंशे १८, चतुर्थेंऽशे २४, पञ्चमेंऽशे ३८, षष्ठेंऽशे च ८ अध्यायाः सन्ति, संकलनया अत्र १२६ अध्यायेषु अधोङ्किता विषयाः सन्ति। एतत्त्रयोविंशतिसहस्र-(२३००००) संख्याकमस्ति। एतत्परिचयश्चैवं वर्तते—

वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः।
यत्प्राह धर्मानखिलांस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः॥
त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्बुधाः।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत्।
त्रयोविंशति साहस्रं सर्वपातकनाशनम्॥
यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्तिजेन ह।
मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका॥

(नारदीयपुराणे—९४ अध्यायः)

(१) प्रथमांशस्य प्रधानविषयाः

आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः।
समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां कथाचयः॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च।
प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम्॥
पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोंऽश इतीरितः।

(२) द्वितीयेंऽशे

पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम् ।
सूर्य्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंगतम् ॥
चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम् ।
निदाघऋतुसम्वादो द्वितीयोंऽश उदाहृतः ॥

(३) तृतीयेंऽशे

मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम् ।
नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततःपरम् ॥
सगरस्यौर्वसम्वादे सर्वधर्मनिरूपणम् ।
श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने ॥
सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोंऽशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः ॥

(४) चतुर्थेंऽशे

सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्तनम् ।
चतुर्थेंऽशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथाचितम् ॥

(५) पञ्चमेंऽशे

कृष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम् ॥
कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितन्तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः ।
अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमोंऽशइतीरितः ॥

(६) षष्ठेंऽशे

कलिजं चरितम्प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितः ॥
केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोंऽशः परिकीर्तितः ।
अतः परन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् ।
पृष्टेन चोदिताः शश्वत् विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः ॥
नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
धर्मशास्त्रञ्चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्यौतिषन्तथा ॥
वंशाख्यानम्प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ।
नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ॥
एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ।

एतस्य पाठश्रवणफलमितिकर्त्तव्यतानिर्देशो यथा

वाराह कल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितन्त्विह ।
यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम् ॥
तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेताम्भुक्तभोगकौ ।
तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना ॥
सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विजः ।
स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा ॥
यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज ! ।
कथयेच्छृणुयाद्वाऽपि स पुराणफलं लभेत् ॥

—:❀:—

४—शिवपुराणम्

शिवपुराणे सप्तसंहिताः सन्ति (१) विद्येश्वरसंहिता (२) रुद्रसंहिता (३) शतरुद्रसंहिता (४) कोटिरुद्रसंहिता (५) उमासंहिता (६) कैलास-संहिता (७) वायवीयसंहिता च । तत्रापि द्वितीयस्यां रुद्रसंहितायां सृष्टि-सती-पार्वती-कुमार-युद्धनामानः पञ्च खण्डाः सन्ति। सप्तमायां वायवीयसंहितायां पूर्वोत्तरभेदेन खण्डद्वयञ्चास्ति। तत्र सप्तसु संहितासु क्रमशः २५, ६८७, ४२, ४३, ५७, २३, ७६ गणनया ४६४ अध्यायेषु अधोङ्किताविषयाः सन्ति । एतच्च चतुर्विंशतिसहस्र-(२४००००) संख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैवं विद्यते—

श्वेतककल्पप्रसङ्गेन धर्म्मान्वायुरिहाब्रवीत् ।
यत्र तद् वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् ॥
चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

देवीभागवतादिपुराणेषु पुराणगणनायां शिवपुराणस्योल्लेखो नास्ति, तस्य स्थाने वायवीयपुराणस्य नाम दृश्यते, किन्तु श्रीमद्भाग-वतादिपुराणेषु शिवपुराणस्यैव नाम निर्दिष्टमस्ति, एवमुभयोर्महा-पुराणत्वविषये महान् मतभेदो दृश्यते। केचन शिवपुराणं महापुराणं मन्यन्ते, केचित्तु शिवपुराणमेव महापुराणं स्वीकुर्वन्ति, वायुपुराणञ्चोप पुराणं कथयन्ति । तथापि—

यथा शिवस्तथा शैवपुराणं वायुनोदितम् ।
शिवभक्तिसमायोगान्नामद्वयविभूषितम् ॥

इति रेवामाहात्म्यप्रामाण्येन एकस्यैव पुराणस्य शिवमहिम्नः सूचकत्वात् शिवपुराणम्, वायुनोक्तत्वाच्च वायवीयपुराणमितिनामद्वय-मस्ति, यत्तु वायुपुराणं पृथगुपलभ्यते तत् उपपुराणमस्ति, न तु महापुराणम् ।

यथा—चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेदः, इत्यनुसारमथर्ववेदस्य अथर्व ऋषिसंगृहीतत्वात् अथर्ववेदः,ब्रह्माधिकृतत्वाच्च ब्रह्मवेद इत्यपि नाम श्रूयते। यथा वा उत्तरमीमांसाया वेदान्तदर्शनं शिशुपालवधस्य च माघकाव्यमपि नाम विद्वद्वर्गेप्रचलितमस्ति, तथैव एकस्यैवास्य पुराणस्य शिवपुराणं वायवीयपुराणमिति नामद्वयमुपलभ्यते। वस्तुतः प्रथममेकलक्षात्मकं शिवपुराणं शिवद्वारोपदिष्टमासीत्, परन्तु पश्चात् वायुना चतुर्विंशतिसहस्रात्मकमस्मिन्भूलोके प्रकाशितमित्यतो नामद्वयं प्रचलितमभवत्। तदुक्तम्—

तदिदं शैवमाख्यातं पुराणं वेदसम्मितम्।
निर्मितं तच्छिवेनैव प्रथमं ब्रह्मसम्मितम्॥

—:०:—

५—श्रीमद्भागवतम्

विभिन्नपुराणेषु पुराणगणनायां केवलं भागवतस्योल्लेखोऽस्ति, परन्तु वैष्णवा विष्णुमहत्वप्रकाशकं श्रीमद्भागवतं शाक्ताश्च शक्तिसामर्थ्यसूचकं देवीभागवतं भागवतं मन्यन्ते। उभयत्रापि द्वादश स्कंधाः, अष्टादशसहस्र (१८०००) संख्याकाश्च श्लोकाः सन्ति। श्रीमद्भागवते ३३२ अध्यायाः सन्ति। तत्परिचयश्चैवं वर्तते—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद् भागवतमुच्यते॥
सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरोत्तमाः।
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते॥
(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

मरीचे! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम्।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम्॥

तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम्।
सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः॥
भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी समीरितः।
(नारदीय पु० ९६ अध्याय)

(१) तस्य प्रथमस्कन्धे—

तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः।
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च॥
पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्।

(२) द्वितीयस्कन्धे—

परीक्षिच्छुकसम्वादे सृतिद्वयनिरूपणम्।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम्।
पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता॥

(३) तृतीयस्कन्धे—

चरितं विदुरस्याथ मैत्रैयेणास्य सङ्गमः।
सृष्टिप्रकरणं पश्चाद् ब्रह्मणः परमात्मनः॥
कापिलं सांख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः।

(४) चतुर्थस्कन्धे—

सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्यचरितं ततः।
पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः॥
इत्येष तूर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः।

(५) पञ्चमस्कन्धे—

प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम्।
ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः॥
नरकस्थितिरित्येव संस्थाने पञ्चमो मतः।

(६) षष्ठस्कन्धे

अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् ।
वृत्राख्यानं ततःपश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् ॥
षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ।

(७) सप्तमस्कन्धे

प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वत्स ! वासनाकर्मकीर्त्तने ॥

(८) अष्टमस्कन्धे

गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः ।

(९) नवमस्कन्धे

सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते ! ॥

दशमस्कन्धे

कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः ।
कैशोरं मथुरास्थानं यौवने द्वारिकास्थितिः ॥
भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृतः ।

(११) एकादशस्कन्धे—

नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च ॥
यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः ।

(१२) द्वादशस्कन्धे—

भविष्यकलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ।
वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः क्रिया ॥
सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततःपरम् ।
पुराणसंख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्यहम् ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ।

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा—

वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविमुक्तिदम् ॥
प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायां हेमसिंहसमाचितम् ।
देयं भागवतायेदं द्विजाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
सम्पूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता ।
सोऽप्यनुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा ॥
स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलमुत्तमम् ।

—:※:—

६—नारदीय पुराणम्

नारदपुराणे भागद्वयं विद्यते, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । तत्र पूर्वभागे चत्वारः पादाः १२५ अध्यायाः, उत्तरभागे च ८२ अध्यायाः सन्ति; संकलनया अत्र २०७ अध्यायेषु अधोऽङ्किता विषयाः सन्ति । एतस्य श्लोक संख्या पञ्चविंशति सहस्र (२५.०००) मस्ति । एतत्परिचयश्चैवं विद्यते—

यत्राह नारदो धर्मान् वृहत्कल्पाश्रयाणिच ।
पञ्चविंशति सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥
(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहच्चित्रकथाश्रयम् ॥ १ ॥

(१) तत्र पूर्वभागस्य प्रथमपादे

सूतशौनकसम्वादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनम् ।
नानाधर्मकथा पुण्याः प्रवृत्तेः समुदाहृताः ॥
प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ।

(२) पूर्वभागस्य द्वितीयपादे

द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ॥
सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने ।

(३) पूर्वभागस्य तृतीयपादे

महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम् ।
मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगाः कवचं चैव सहस्रं स्तोत्रमेव च ।
गणेशसूर्यविष्णूनां शिवशक्त्योरनुक्रमात् ॥
सनत्कुमारमुनिना नारदाय तृतीयके ।

(४) पूर्वभागस्य चतुर्थपादे

पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ।
पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम् ॥
चैत्रादिसर्वमासेषु तिथीनां च पृथक् पृथक् ।
प्रोक्तम्प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वाघनाशनम् ॥
सनातनेन मुनिना नारदाय चतुर्थके ।
पूर्वभागोऽयमुदितो बृहदाख्यानसञ्ज्ञितः ॥

उत्तरभागे च

अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ।
वशिष्ठेनाथ सम्वादो मान्धातुः परिकीर्तितः ॥
रुक्माङ्गदकथापुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म च ।
वसुशापश्च मोहिन्यै पश्चादुद्धरणक्रिया ॥
गंगा कथा पुण्यतमा गयायात्रानुकीर्त्तनम् ।
काश्या माहात्म्यमतुलम्पुरुषोत्तमवर्णनम् ॥
यात्राविधानं क्षेत्रस्य बह्वाख्यानसमन्वितम् ।
प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ॥
हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकन्तथा ।
बदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ॥
प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकन्तथा ।
गौतमाख्यानकम् पश्चाद् वेदपाठस्तवस्ततः ॥
गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ।
सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ॥
अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततःपरम् ।
वृन्दावनस्य महिमा वसोः ब्रह्मान्तिके गतिः ॥
मोहिनीचरितम् पश्चादेवं वै नारदीयकम् ।

:श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशश्च

यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ।
स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा ॥
यस्त्वेतदिषपूर्णायां धेनूनां सप्तकाचितम् ।
प्रदद्याद्द्विजवर्याय स लभेन्मोक्षमेव च ।
यश्चानुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ॥
शृणुयाद्वैकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ।

—:※:—

७–मार्कण्डेयपुराणम्

मार्कण्डेयपुराणे १३४ अध्यायेषु निम्नाङ्किता विषया उपलभ्यन्ते। एतस्य श्लोकसंख्या नव सहस्रं (९०००) विद्यते (परमिदानीमत्र ६९०० एव श्लोका उपलभ्यन्ते, २१०० श्लोका नोपलभ्यन्ते) एतत्परिचयश्चैवमस्ति—

यत्राधिकृत्य शकुनीन्धर्मान्धर्म्मविचारणान्।
व्याख्याता वै मुने! प्रश्ना मुनिभिर्धर्मचारिभिः॥
मार्कण्डेयेन कथितं तत्सर्वं विस्तरेण तु।
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते॥

(मत्स्यपु० ५३ अध्यायः)

यत्राधिकृत्य शकुनीन् सर्वधर्मनिरूपणम्।
मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम्॥
पक्षिणां धर्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम्।
पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः॥
तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम।
हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीबकाभिधम्॥
पितृपुत्रसमाख्यानं दत्तात्रयकथा ततः।
हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम्॥
मदालसाकथा प्रोक्ता ह्यलर्काचरिताचिता।
सृष्टिसंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्तितम्॥
कल्पान्तकालनिर्देशो यद्मसृष्टिनिरूपणम्।
रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्त्तनम्॥
मनूनां च कथा नाना कीर्त्तिताः पापहारिकाः।

तासु दुर्गाकथात्यन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
तत्पश्चात्प्रणवोत्पत्तिस्त्रयीतेजः समुद्भवः ।
मार्त्तण्डस्य च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
वैवस्वतान्वयश्चापि वत्सव्याश्चरितं ततः ।
खनित्रस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
अविक्षिच्चरितं चैव किमिच्छ व्रतकीर्तनम् ।
नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः ॥
तुलस्याश्चरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्यकथा ।
कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्तनम् ॥
पुरूरवः कथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता ।
ययाति चरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्तनम् ॥
श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
द्वारकाचरितञ्चाथ कथा सर्वावतारजा ॥
ततः सांख्यसमुद्देशः प्रपञ्चासत्वकीर्त्तनम् ।
मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्त्तव्यतानिर्देशश्च ।

यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् ॥
मार्कण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत्परमां गतिम् ।
यस्तु व्याकुरुते चैतच्छैवं स लभते पदम् ॥
तत्प्रयच्छेल्लिखित्वा यः सौवर्णकरिसंयुतम् ।
कार्तिक्यां द्विजवर्याय स लभेद् ब्रह्मणः पदम् ॥
शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चानुक्रमणीमिमाम् ।
मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वांछितम्फलम् ॥

—:❀:—

८—अग्निपुराणम्

अग्निपुराणे ३८३ अध्याया उपलभ्यन्ते। एतच्च नारदीयपुराणानुसारं पञ्चदश सहस्रा (१५०००) त्मकमस्ति। किन्तु मत्स्यपुराणानुसारमेतत् षोडशसहस्र (१६०००) संख्याकमेवास्ति। एतत्परिचयश्चैवं वर्तते—

यत्तदीशानकं कल्पं वृत्तान्तमधिकृत्य च।
वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥
तच्च षोडश साहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम्।
(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

अर्थातः संप्रवक्ष्यामि तवाग्नेयपुराणकम्।
ईशानकल्पवृत्तान्तं वसिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
तत्पंच दशसाहस्रं नाम्ना चरितमद्‌भूतम्।
पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापहरं नृणाम् ॥
(नारदीयपुराणे ९९ अध्यायः)

प्रश्नपूर्वं पुराणस्य कथा सर्वावतारजा।
सृष्टि प्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
अग्निकार्यं ततः पश्चान्मंत्रमुद्रादिलक्षणम्।
सर्वदीक्षाविधानं च अभिषेक निरूपणम् ॥
लक्षणं मण्डलादीनां कुशापामार्जनं ततः।
पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्तथा ॥
शालग्रामादिपूजा च मूर्तिलक्ष्म पृथक् पृथक्।
न्यासादीनां विधानं च प्रतिष्ठापूर्तका ततः ॥
विनायकादिदीक्षाणां विधिः ज्ञयस्ततः परम।

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बादिद्वीपवर्णनम् ।
ऊर्ध्वाधोलोकरचना ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥
ज्यौतिषं च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धजयार्णवम् ।
षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं मंत्रयंत्रौषधीगणः ॥
कुब्जिकादिसमर्चा च षोढा न्यासविधिस्तथा ।
कोटिहोमविधानं च तदन्तरनिरूपणम् ॥
ब्रह्मचर्यादिधर्म्माश्च श्राद्धकल्पविधिस्ततः ।
गृहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्त्तकर्म च ॥
प्रायश्चित्तानुकथनं तिथीनां च व्रतादिकम् ।
वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्त्तनम् ॥
मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
नवव्यूहार्चनं प्रोक्तं नारकाणां निरूपणम् ॥
व्रतानां चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥
गायत्र्यर्थस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
राजाभिषेकमंत्रोक्तिर्धर्मकृत्यं च भूभुजाम् ॥
स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शाकुनादिनिरूपणम् ।
मण्डलादिकनिर्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥
देवासुरविमर्दाख्या ह्यायुर्वेदनिरूपणम् ।
गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
शान्तयश्चापि विविधाश्छन्दः शास्त्रमतः परम् ॥
साहित्यं च ततः पश्चादेकार्णादिसमाह्वयाः ।

सिद्धशिष्टानुशिष्टश्च कोषः स्वर्गादिवर्गके ॥
प्रलयानां लक्षणं च शारीरकनिरूपणम् ।
वर्णनं नरकाणां च योगशास्त्रमतः परम ॥
ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
एतदाग्नेयकं विप्र ! पुराणं परिकीर्तितम् ॥

९—भविष्यपुराणम्

भविष्यपुराणे पञ्चपर्वाणि सन्ति (१) ब्राह्मपर्वम् (२) वैष्णवपर्वम् (३) शैवपर्वम् (४) सौरपर्वम् (५) प्रतिसर्गपर्वञ्च । अत्र ६०५ अध्यायाः सन्ति नारदीयपुराणानुसारमेतत् चतुर्दश सहस्र (१४०००) संख्याक-मस्ति, किन्तु मत्स्यपुराणानुसारं सार्धचतुर्दशसहस्र (१४५००) संख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैवं वर्तते—

यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।
अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्स्थितम् ॥
मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ।
चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥
भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् ।
भविष्यं भवतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
तत्राहं सर्वदेवानामादिकर्त्ता समुद्यतः ।
सृष्ट्यर्थं तत्र सञ्जातो मनुः स्वायम्भुवःपुरा ॥

स मां प्रणम्य पप्रच्छ धर्मं सर्वार्थसाधकम् ।
अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्मसंहितम् ॥
पुराणानां यदा व्यासो व्यासञ्चक्रे महामतिः ।
तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः ॥
अघोरकल्पवृत्तान्तनानाश्चर्यकथाचिताम् ।

(नारदीयपुराणे १०० अध्यायः)

(१) तत्र प्रथमपर्वणि

तत्रादिमं स्मृतं पर्व ब्राह्मं यत्रास्त्युपक्रमः ।
सूतशौनकसम्वादे पुराणप्रश्नसंक्रमः ॥
आदित्यचरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाचितः ।
सृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वसरूपकः ॥
पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ।
संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्तितम् ।
पक्षत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्तिताः ।
अष्टमाद्याः शेषकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ॥
शैवे च कामतो भिन्ना सौरे चान्त्यकथाचयः ।
प्रतिसर्गाह्वयं पश्चान्नानाख्यानसमाचितम् ॥
पुराणस्योपसंहारसहितं पर्वपञ्चमम् ।
एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु

धर्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये ॥
प्रतिसर्गाह्वयन्त्वान्त्यं प्रोक्तं सर्वं कथाचितम् ।
एतद्भविष्यं निर्दिष्टं पर्वं व्यासेन धीमता ॥
चतुर्दशसहस्रं तु पुराणं परिकीर्तितम् ।

भविष्यं सर्ववेदानां साम्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ।

एतस्य श्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

तल्लिखित्वा तु यो दद्यात्पौष्यां विद्वान्विमत्सरः ।
गुड़धेनुयुतं हेम वस्त्रमाल्यविभूषणैः ॥
वाचकम्पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धाद्यैर्भोज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ॥
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ।
अथवा यो नरो भक्त्या कीर्तयेच्छृणुयादपि ॥
स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ॥
पठेद्वा श्रृणुयाच्चैतौ भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दतः ।

--:❀:--

१०--ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

ब्रह्मवैवर्ते चत्वारः खण्डाः सन्ति (१) ब्रह्मखण्डः (२) प्रकृतिखण्डः (३) गणेश खण्डः (४) श्रीकृष्णजन्मखण्डश्च । तत्रान्ते भागद्वयमस्ति, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । अत्र (क्रमशः ३०, ५७, ४६, १३३) सङ्कलनया २६६ अध्यायाः सन्ति । एतस्य श्लोकसंख्या अष्टादश सहस्रात्मिका (१८०००) अस्ति । एतत्परिचयश्चैवमस्ति—

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ।
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच–शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्त्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद् देवर्षयेऽतिथिः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे ।
तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त्तमुत्तमम् ॥

(नारदीय १०१ अ०)

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणं तत् संक्षिप्य प्राह वेदवित् ॥
व्यासश्चतुर्द्धा संव्यस्य ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादश सहस्रन्तत्पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥
ब्रह्म १ प्रकृति २ विघ्नेश ३ कृष्ण खण्ड ४ समाचितम् ।
तत्रसूतर्षिसम्वादः पुराणोपक्रमो मतः ॥

(१) तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे

सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारदवेधसौः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत्पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पश्चाज्ज्ञानलाभः शिवान्मुनेः ।
शिवं वाक्येन तत्पश्चात् मरीचेर्नारदस्य तु ॥
मननञ्चैव सावर्णिर्ज्ञानार्थं सिद्धसेविते ।
आश्रमे सुमहापुण्ये त्रैलोक्याश्चर्यकारिणि ॥
एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ।

(२) द्वितीये प्रकृतिखण्डे

ततः सावर्णिसम्वादो नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाद्यञ्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ।

(३) तृतीये गणेशखण्डे

गणेशजन्मसम्प्रश्नः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पार्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तवीर्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान्वश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः ॥
एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्वं विघ्नविनाशनम् ।

(४) चतुर्थे श्रीकृष्णखण्डे

श्रीकृष्णजन्म सम्प्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोकुले गमनं पश्चात्पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रासक्रीड़ा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता ॥
रहस्ये राधया क्रीड़ा वर्णिता बहुविस्तरा ।
सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरेः ॥
कंसादीनां वधेवृत्तेसदस्यद्विजसंस्कृतिः ।
कांश्यसान्दीपनेः पश्चाद् विद्योपादानमद्भुतम् ॥
यवनस्य वधः पश्चाद् द्वारकागमनं हरेः ।
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ॥
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! नृणां संसारखण्डनम् ।

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यानिर्देशो यथा

पठितञ्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद् ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
व्यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानशमनाद् घोरात्संसारसागरात् ॥
लिखित्वेदं च यो दद्यान्माघ्यां धेनुसमाचितम् ।
ब्रह्मलोकवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ॥
यश्चानुक्रमणीं वाऽपि पठेद् वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितम्फलम् ॥

—:❀:—

११--लिङ्गपुराणम्

लिङ्गपुराणे द्वौ भागौ स्तः, अत्र पूर्वभागः उत्तरभागश्च । क्रमशः १०८, ५५, संकलनया १६३ अध्यायाः सन्ति । इदमेकादश सहस्र-(११०००) संख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैवं विद्यते--

यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ॥
कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ।
तदेकादशसाहस्रम्........................ ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच ।

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिंगसंज्ञितम् ।
पठतां शृण्वताञ्चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

यच्च लिङ्गाभिधे तिष्ठन् वह्निलिंगे हरोऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्निकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिंगमुदितं बह्वाख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ।
पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंक्षेपतः पुरा ॥

(नारदीयपुराणे १०२ अध्यायः)

(१) तत्र पूर्वभागे

योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् ।
लिंगोद्भवस्तदर्चा च कीर्तिता हि ततः परम् ॥
सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः ।
ततो दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम् ॥
ततो भुवनकोषाख्या सूर्यसोमान्वयस्ततः ।
ततश्च विस्तरात्सर्गस्त्रिपुराख्यानकस्तथा ॥
लिंगप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ।
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ॥
प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ।
अन्धकाख्यानकं पश्चात् वाराहचरितं पुनः ॥
नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः ।
शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः ।
ततो विनायकाख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च ॥
उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ।

(२) उत्तरभागे च

विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।
सनत्कुमारनन्दीशसम्वादश्च पुनर्मुने ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणन्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम् ॥
व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्री महिमा ततः ।
त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च॥
एतस्योपरिभागस्ते लैंगस्य कथितो मया ।
व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यताज्ञाननिर्देशो यथा

लिखित्वैतत्पुराणन्तु तिलधेनुसमाचितम् ।
फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये ॥
यःपठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरम्व्रजेत् ॥
लिंगानुक्रमणीमेतां पठेद्यः शृणुयात्तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ ॥
जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रासादान्नात्र संशयः ।

१२--वाराहपुराणम्

वाराहपुराणे भागद्वयमस्ति, पूर्वभाग उत्तरभागश्च । अत्र २१८ अध्यायाः सन्ति । एतच्चतुर्विंशतिसहस्र (२४०००) संख्याकमस्ति । एतत्परिचयश्चैवं विद्यते—

महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।
विष्णुनाभिहितं क्षुण्यै तद्वाराहमिहोच्यते ॥
मानवस्य प्रसंगेन कल्पस्य मुनिसत्तमाः ।
चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शश्वद्विष्णुमाहात्म्यसूचकम् ।
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मत्कृतं पुरा ।
निबबन्ध पुराणेऽस्मिंश्चतुर्विंशसस्रके ॥
व्यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नारायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्मृतो भूमिवराहयोः ।

(नारदीयपुराणे १०३ अध्यायः)

(१) तत्राद्ये पूर्वभागे

अथादिकृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्जयाय च तत्पश्चाच्छ्राद्धकल्प उदीरितः ॥
महातपस आख्यानं गौर्य्युत्पत्तिस्ततः परम् ॥
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्ययोरपि ॥

गणानाञ्च तथा देव्या धनदस्य वृषस्य च।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्रुद्रगीता प्रकीर्तिता।
महिषासुरविध्वंसे माहात्म्यञ्च त्रिशक्तिजम् ॥
पर्वाध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम्।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्धर्मके पश्चात् व्रततीर्थकथानकम्।
द्वात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तं शारीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम्।
मथुराया विशेषेण श्राद्धादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः।
विपाकः कर्म्मणाञ्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्त्तितं पापनाशनम्।
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥

(२) द्वितीये उत्तरभागे च

उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरुराजयोः।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तरात्पृथक् ॥
अशेषधर्माश्चाख्याताः पौष्करं पुण्यपर्व च।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

पठतां शृण्वताञ्चैव भगवद्भक्तिवर्द्धनम्।
काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमाचितम् ॥
लिखित्वैतच्च यो दद्याच्चैत्र्यां विप्राय भक्तितः।
स लभेद्वैष्णवं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥

यो वानुक्रमणीमेतां शृणोत्यपि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्विष्णौ संसारोच्छेदकारिणीम् ॥
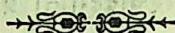
१३--स्कन्दपुराणम्

स्कन्दपुराणे नारदीयपुराणानुसारं सप्तखण्डाः सन्ति (१) माहेश्वर खण्डः (२) वैष्णवखण्डः (३) ब्रह्मखण्डः (४) काशीखण्डः (५) अवन्तीखण्डः (६) नागरखण्डः (७) प्रभासखण्डश्च। तत्राप्यनेकेऽवान्तरखण्डाः सन्ति। अत्र क्रमशः १७४, १५३, ८७, १००, ३८७, २७९, ४२१ संकलनया १६७१ अध्यायाः सन्ति। किन्तु मत्स्यपुराणानुसारमत्र सनत्कुमार-सूत-शङ्कर-वैष्णव-ब्राह्म-सौरभेदात् षट् संहिताः सन्ति। एतत् एकाशीतिसहस्र (८१०००) संख्याकमस्ति। एतत्परिचयश्चैवं विद्यते--

यत्र माहेश्वरान्धर्म्मानधिकृत्य च षण्मुखः।
कल्पे तत्पुरुषे वृत्तं चरितैरुपबृंहितम् ॥
स्कान्दं नाम पुराणं वै तदेकाशीति गद्यते।
सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु गद्यते ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच।

शृणु वक्ष्ये मरीचे ! च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम्।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षान्महादेवो व्यवस्थितः ॥
पुराणे शतकोटौ तु यच्छैवं वर्णितं मया।
लक्षितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥

स्कन्दाह्वयस्यात्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रन्तु स्कान्दं सर्व्वाघकृन्तनम् ॥
यः शृणोति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ।
यत्र माहेश्वरा धर्माः षण्मुखेन प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ताः सर्वसिद्धिविधायिकाः ।
(नारदपुराणे १०४ अध्यायः)

(१) तत्र प्रथमे खण्डे

तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥
किञ्चिन्न्यूनार्कसाहस्रो बहुपुण्यो बृहत्कथः ।
सुचरित्रशतैर्युक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यत्र केदारमाहात्म्ये पुराणोपक्रमः पुरा ।
दक्षयज्ञकथा पश्चाच्छिवलिङ्गार्चने फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।
पार्वत्याः समुपाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसङ्गरः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमाचितम् ॥
द्यूतप्रवर्त्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्म्मवर्म्मनृपाख्यानं नदीसागरकीर्त्तनम् ।
इन्द्रद्युम्नकथा पश्चान्नाड़ीजङ्घकथाचिता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मह्याः कथा दमनकस्य च ।
महीसागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥
ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाचितम् ।
वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
द्वीपाख्यानं ततः पुण्यं ऊर्ध्वलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानञ्च वर्करेशकथानकम् ॥

महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कोरितीर्थं ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्त्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अरुणाचलमाहात्म्ये सनकब्रह्मसंकथा ॥
गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरजाख्यानं वधश्चास्य महाद्भुतः ॥
शोणाचलेशिवास्थानं नित्यदापरिकीर्त्तिनम् ।
इत्येष कथितः स्कन्दे खण्डो माहेश्वरोऽद्भुतः ॥

(२) द्वितीये वैष्णवखण्डे

द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।
प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥
यत्र वोचककुम्रस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिस्ततः ॥
कुलालाख्यानकञ्चात्र सुवर्णमुखरी कथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥
मतङ्गाञ्जनसंवादः कीर्त्तितः पापनाशनः ।
पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्त्तितं चोत्कले ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ।
इन्द्रद्युम्नस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि वाड़व ! ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥
अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ।
रथयात्राविधिः पश्चाज्जन्मस्नानविधिस्तथा ॥
दक्षिणामूर्त्युपाख्यानं गुण्डिचाख्यानकं ततः ।

रथरक्षाविधानञ्च शयनोत्सवकीर्त्तनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं वह्नयुत्सवनिरूपणम् ।
दोलोत्सवो भगवतो व्रतं सांवत्सराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।
मोक्षसाधनमत्रोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथनं स्नानादिपरिकीर्तनम् ।
ततो बदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अग्न्यादितीर्थमाहात्म्यं वैनतेयशिलाभवम् ।
कारणं भगवद्वासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥
कारणं भगवद्वासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कार्त्तिकमाहात्म्ये माहात्म्यं मदनालसम् ॥
धूम्रकोशसमाख्यानं दिनकृत्यानि कार्तिके ।
पञ्चभीष्मव्रताख्यानं कीर्त्तिदं भुक्तिमुक्तिदम् ॥
तद्व्रतस्य च माहात्म्ये विधानं स्नानजं तथा ।
पुण्ड्रादिकीर्त्तनञ्चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चामृतस्नानपुण्यं घण्टानादादिजं फलम् ।
नानापुष्पार्च्चनफलं तुलसीदलजम्फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासन (र) कीर्तनम् ।
अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
मत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्त्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्त्तितं परम् ।
वज्रशाण्डिल्यसम्वादमन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥

ततो माघस्य माहात्म्यं स्नानदानजपोद्भवम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्यं शय्यादानादिजम्फलम् ।
जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ॥
तथाक्षयतृतीयादेर्विशेषात्पुण्यकीर्त्तनम् ।
ततस्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्माह्वतीर्थके ॥
ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ।
स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्म्महर्य्युपवर्णनम् ॥
स्वर्णवृष्टेरुपाख्यानं तिलोदा सरयू-युतिः ।
सीताकुण्डं गुप्तहरिः सरयूर्घर्घराचयः ॥
गोप्रचारञ्च दुग्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ।
घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ॥
गयाकूपस्य माहात्म्यं सर्व्वाघविनिवर्त्तकम् ।
माण्डव्याश्रमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ॥
अजितादिमानसादितीर्थानि गदितानि च ।
इत्येष वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

(३) तृतीये ब्रह्मखण्डे

अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचे ! शृणु पुण्यदम् ।
यत्र वै सेतुमाहात्म्ये फलं स्नानेक्षणोद्भवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्य्या राक्षसाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थादिमाहात्म्यं देवीपतनसंयुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्त्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ॥
हनूमत् कुण्डकहिमागस्त्यतीर्थभवम्फलम् ।

रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ॥
शङ्खादितीर्थमहिमा तथासाध्यामृतादिजः ।
धनुष्कोटयादिमाहात्म्यं क्षीरकुण्डादिजं तथा ॥
गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्त्तितम् ।
रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ॥
यात्राविधानकथनं सेतौ मुक्तिप्रदं नृणाम् ।
धर्म्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परमुदीरितम् ॥
स्थाणुः स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्त्वमुपादिशत् ।
धर्म्मारण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्त्तनम् ॥
कर्मसिद्धेः समाख्यानं ऋषिवंशनिरूपणम् ।
अप्सरातीर्थमुख्यानां माहात्म्यं यत्र कीर्त्तनम् ॥
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्म्मतत्त्वनिरूपणम् ।
देवस्थानविभागञ्च वकुलार्ककथा शुभा ।
छत्रा नन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ।
पुण्यदात्र्यः समाख्याता यत्र देव्यः समास्थिताः ॥
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ।
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ॥
श्रीरामचरितञ्चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ।
जीर्णोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ॥
जातिभेदप्रकथनं स्मृतिधर्म्मनिरूपणम् ।
ततस्तु वैष्णवा धर्म्मा नानाख्यानैरुदीरिताः ॥
चातुर्म्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्म्मनिरूपणम् ।
दानप्रशंसा तत्पश्चाद् व्रतस्य महिमा ततः ॥
तपसश्चैव पूजायाः सच्छिद्रकथनन्ततः ।
तद्वृत्तीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम ॥
तारकस्य वधोपायो त्र्यच्चार्चा महिमा तथा ।

विष्णोः शापश्च वृत्तत्वं पार्व्वत्यनुतपस्ततः ॥
हरस्य ताण्डवं नृत्यं रामनामनिरूपणम् ।
हरस्य लिङ्गपतनं तथा बैजवनस्य च ॥
पार्वतीजन्मचरितं तारकस्य वधोऽद्भुतः ।
प्रणवैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ॥
दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षरभूषणम् ।
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशाक्षरेः ॥
श्रवणादिकपुण्यञ्च कीर्त्तितं शर्म्मदं नृणाम् ।

तृतीयब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे

ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्‌भुतः ।
पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
शिवरात्रेश्च महिमा प्रदोषव्रतकीर्त्तनम् ।
सोमवारव्रतञ्चापि सीमन्तिन्याः कथानकम् ॥
भद्रायूत्पत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
शिववर्म्म समुद्देशो भद्रायूद्वाहवर्णनम् ॥
भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।
शवराख्यानकञ्चैव उमामाहेश्वरव्रतम् ॥
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
श्रवणादिकपुण्यञ्च ब्रह्मखण्डोऽयमीरितः ॥

(४) चतुर्थं काशीखण्डे

अतः परं चतुर्थन्तु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
विन्ध्यनारदयोर्यत्र सम्वादः परिकीर्त्तितः ॥
सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यवासे सुरागमः ।
पतिव्रता चरित्रञ्च तीर्थचर्य्या प्रशंसनम् ॥
ततश्च सप्तपुर्याख्या संयमिन्या निरूपणम् ॥

बुधस्य च तथेन्द्राग्न्योर्लोकाप्तिः शिवशर्म्मणः ।
अग्नेः समुद्भवश्चैव क्रव्याद्वरुणसम्भवः ।
गन्धवत्यलकापुर्य्योरीश्वर्य्याश्च समुद्भवः ॥
चन्द्रोडुबुधलोकानां कुजेज्यार्कभुवां क्रमात् ।
सप्तर्षिणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ।
ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
स्कन्दागस्त्यसमालापो मणिकर्णीसमुद्भवः ॥
प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ॥
दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्भवः समनन्तरम् ।
ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ।
कृत्याकृत्यविनिर्देशो ह्यविमुक्तेशवर्णनम् ॥
गृहस्थयोगिनो धर्म्माः कालज्ञानं ततः परम् ।
दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
योगिचर्च्चा च लोलार्कोत्तरशाम्बर्कजा कथा ।
द्रुपदार्कस्य तार्क्ष्याख्यारुणार्कस्योदयस्ततः ॥
दशाश्वमेधतीर्थाख्या मन्दराच्च गणागमः ।
पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणन्ततः ॥
मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोक्षणम् ॥
ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्बिन्दुमाधवसम्भवः ।
ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
जैगीषव्येण सम्वादो ज्येष्ठे शाखा महेशितुः ।
क्षेत्राख्यानं कन्दुकेशव्याघ्रेश्वरसमुद्भवः ॥
शैलेशरत्नेश्वरयोः कृत्तिवासस्य चोद्भवः ।

देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
दुर्गाया विजयश्चाथ ओङ्कारेशस्य वर्णनम् ।
पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः ॥
केदाराख्या च धर्म्मेशकथा विष्णुभुजोद्भवा ।
वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्त्तनम् ॥
विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
सतीशस्यामृतेशादेर्भुजस्तम्भः पराशरे ॥
क्षेत्रतीर्थकदम्बश्च मुक्तिमण्डपसत्कथा ।
विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥

(५) पञ्चमे अवन्तीखण्डे

अतः परं त्ववन्त्याख्यं शृणु खण्डञ्च पञ्चकम् ।
महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागमः ।
देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातकनाशनम् ॥
कपालमोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिः ।
तीर्थं कलकलेशस्य सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
कुण्डमपसरसञ्ज्ञञ्च सरो रुद्रस्य पुण्यदम् ।
कुडवेशञ्च विद्याध्रं मर्कटेश्वरतीर्थकम् ॥
स्वर्गद्वारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
संकरार्कं गन्धवती तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
दशाश्वमेधिकानंशा तीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
पिशाचकादियात्रा च हनूमत्कवचेश्वरौ ॥
महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ।
शक्रेशमेशोपाख्यानं कुशस्थल्याः प्रदक्षिणाम् ॥
अक्रूरमन्दाकिन्यङ्कपादचन्द्रार्कवैभवम् ।
करमेश कुक्कुटेश लकुटेकेशादितीर्थकम् ॥

मार्कण्डेशं यज्ञवापी सोमेशं नरकान्तकम् ।
केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनरार्ककम् ॥
केशार्कं शक्तिभेदञ्च स्वर्णसारमुखानि च ।
ओङ्कारेशादितीर्थानि अन्धकस्तुतिकीर्त्तनम् ॥
कालारण्ये लिङ्गसंख्या स्वर्णशृङ्गाभिधानकम् ।
कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोज्जयिन्या अभिधानकम् ॥
पद्मावती कुमुद्वत्यमरावतीतिनामकम् ।
विशाला प्रतिकल्पाभिधाने च ज्वरशान्तिकम् ॥
शिवनामादिकफलं नागोद्गीता शिवस्तुतिः ।
हिरण्याक्षवधाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ॥
नीलगङ्गा पुष्कराख्यं विन्ध्यवासनतीर्थकम् ।
पुरुषोत्तमाधिमासं तत्तीर्थञ्चाघनाशनम् ॥
गोमती वामनं कुण्डो विष्णोर्नाम सहस्रकम् ।
वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थकम् ॥
महिमा नागपञ्चम्यां नृसिंहस्य जयन्तिका ।
कुडुवेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्त्तनम् ॥
कर्कराजाख्यतीर्थञ्च विघ्नेशादिसुरोहनम् ।
रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ॥
यात्राष्टतीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ।
धर्म्मपुत्रस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ॥
प्राग्लयानुभवाख्यानं अमृता परिकीर्त्तनम् ।
कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्म्मदायाः प्रकीर्त्तितम् ॥
स्तवमार्षं नार्मदञ्च कालरात्रिकथा ततः ।
महादेवस्तुतिः पश्चात् पृथक्कल्पकथाद्भुता ॥
विशल्याख्यानकं पश्चाज्जालेश्वरकथा तथा ।
गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनन्ततः ॥

देहपातविधानञ्च कावेरीसङ्गमस्ततः ।
दारुतीर्थं ब्रह्मावर्तं यत्रेश्वरकथानकम् ॥
अग्नितीर्थं रवितीर्थं मेघनाददिदारुकम् ।
देवतीर्थं नर्म्मदेशं कपिलाख्यकरञ्जकम् ॥
कुण्डलेशं पिप्पलादं विमलेशञ्च शूलभित् ।
शचीहरणमाख्यानमन्धकस्य वधस्ततः ॥
शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्म्माः पृथग्विधाः ॥
आख्यानं दीर्घतपसऋष्यश्रृङ्गकथा ततः ।
चित्रसेनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षणम् ॥

ततो देवशिलाख्यानं शबरीचरिताचितम् ।
व्याधाख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ॥
आदित्येश्वरतीर्थञ्च शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
कुमारेशमगस्त्येशं च्यवनेशञ्च मातृजम् ॥
लोकेशं धनदेशञ्च मङ्गलेशञ्च कामजम् ।
नागेशञ्चापि गोपारं गौतमं शङ्खचूड़जम् ॥
नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
दधिस्कन्दादितीर्थानि हनूमन्तेश्वरन्ततः ॥
रामेश्वरादितीर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेशयम् ॥
चण्डार्कयमतीर्थञ्च कल्होडीशञ्च नान्दिकम् ।
नारायणञ्च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासकम् ॥
नागेशं सङ्कर्षणकं मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
एरण्डीसङ्गमं पुण्यं सुवर्णशिलतीर्थकम् ॥
करञ्जं कामहं तीर्थं भाण्डीरं रोहिणीभवम् ।
चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाह्वयम् ॥
कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ।

इन्द्रेशं कम्बुकेशञ्च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
नार्म्मदं चार्कमाग्नेयं भार्गवेश्वरमुत्तमम् ।
ब्राह्मं दैवं च भागेशमादिवाराहकेश्वरम् ॥
रामेशमथ सिद्धेशमाहात्म्यं कङ्कटेश्वरम् ।
शाक्रं सौम्यञ्च नान्देशं तापेशं रुक्मिणीभवम् ॥
योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिवतीर्थकम् ।
सिद्धेशं मङ्गलेशञ्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
कुण्डेशं श्वेतवाराहं भार्गवेशं रवीश्वरम् ।
शुक्लादीनि च तीर्थानि हूँकारस्वामितीर्थकम् ॥
सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पञ्च गोपकम् ।
नागं साम्बञ्च सिद्धेशं मार्कण्डाक्रूरतीर्थके ॥
कामोदशूलारोपाख्यो माण्डव्यं गोपकेश्वरम् ।
कपिलेशं पिंगलेशं भूतेशं गांगगौतमे ॥
आश्वमेधं भृगुकच्छं केदारेशञ्च पापनुत् ।
कनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपत्याख्यञ्च हंसकम् ।
मूलस्थानञ्च शूलेशमाश्विनं चित्रदैवकम् ॥
शिखीशं कोटितीर्थञ्च दशकन्यं सुवर्णकम् ।
ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुंखमुण्डिमम् ॥
आमलेशं कपालेशं शृङ्गैरण्डीभवन्ततः ।
कोटितीर्थं लोटणेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
कृमिजाङ्गलमाहात्म्ये रोहिताश्वकथा ततः ॥
धुन्धुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ।
वधो धुन्धोस्ततः पश्चात् सतश्चित्रवहोद्भवः ॥
महिमास्य ततश्चण्डीशप्रभावो रतीश्वरः ॥
केदारेशो लक्षतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।

मुखारं च्यवनान्धाख्यं ब्रह्मणश्च सरस्ततः ॥
चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थञ्च बहुगोमयम् ।
रुद्रावर्त्तञ्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
रावणेशं शुद्धपटं देवान्धुप्रेततीर्थकम् ।
जिह्वोदतीर्थसम्भूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ।
एष खण्डो ह्यवन्त्याख्यः शृण्वतां पापनाशनः ।

(६) षष्ठे नागरखण्डे

अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ।
लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ॥
विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुस्वर्गतिस्तथा ।
हाटकेश्वरमाहात्म्ये वृत्रासुरवधस्तथा ॥
नागविलं शङ्खतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ।
चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् ।
गयशीर्षं बालशाख्यं बालमण्डं मृगाह्वयम् ॥
विष्णुपादञ्च गोकर्णं युगरूपं समाश्रयः ।
सिद्धेश्वरं नागसरः सप्तर्षेयं ह्यगस्तकम् ॥
भ्रूणगर्तं नलेशञ्च भीष्मं दुर्वैरमर्ककम् ।
शार्मिष्ठं सोमनाथञ्च दौर्गमानर्तकेश्वरम् ॥
जामदग्निवधाख्यानं नैःक्षत्रियकथानकम् ।
रामह्रदं नागपुरं जड़लिङ्गञ्च यज्ञभूः ॥
मुण्डीरादि त्रिकार्कञ्च सतीपरिणयस्तथा ।
बालखिल्यञ्च यागेशं बालखिल्यञ्च गारुडम् ॥
लक्ष्मीशापः साप्तविंशं सोमप्रासादमेव च ।
अम्बावृद्धं पादुकाख्यमाग्नेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥
गोमुखं लोहयष्ट्याख्यमजापालेश्वरी तथा ।
शानैश्चरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ।

कुशेशाख्यं लवेषाख्यं लिङ्गं सर्व्वोत्तमोत्तमम् ॥
अष्टषष्टिसमाख्यानं दमयन्त्यास्त्रिजातकम् ।
ततोऽम्बारेवती चात्र भट्टिकातीर्थसम्भवम् ॥
क्षेमङ्करी च केदारं शुक्लतीर्थं मुखारकम् ।
सत्यसन्नेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पला कथा ॥
अटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्य्यं गाणेशमेव च ।
ततो वास्तुपदाख्यानमजागृहकथानकम् ॥
सौभाग्यान्धकशूलेशं धर्म्मराजकथानकम् ॥
मिष्टाम्रदेश्वराख्यानं गाणपत्यत्रयं ततः ।
जाबालिचरितञ्चैव मकरेशकथा ततः ॥
कालेश्वर्य्यन्धकाख्यानं कुण्डमाप्सरसन्तथा ।
पुष्यादित्यं रौहिताश्वं नागरोत्पत्तिकीर्त्तनम् ॥
भार्गवं चरितं चैव वैश्वामैत्रं ततः परम् ॥
सारस्वतं पैप्पलादं कंसारीशञ्च पैण्डिकम् ।
ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्र्याख्यानसंयुतम् ॥
रैवतं भर्तृयज्ञाख्यं मुख्यतीर्थनिरीक्षणम् ।
कौरवं हाटकेशाख्यं प्रभासं क्षेत्रकत्रयम् ॥
पौष्करं नैमिषं धार्म्ममरण्यत्रितयं स्मृतम् ।
वाराणसीद्वारकाख्यावन्त्याख्येति पुरीत्रयम् ॥
वृन्दावनं खाण्डवाख्यं मद्रैकाख्यं वनत्रयम् ।
कल्पः शालस्तथा नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम् ॥
असिशुक्लपितृसञ्ज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
त्र्यर्बुदौ रैवतश्चैव पर्व्वतत्रयमुत्तमम् ॥
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ॥
सार्द्धकोटित्रयफलमेकैकञ्चाषु कीर्तितम् ।
कूपिका शङ्खतीर्थञ्चामरकं बालमण्डनम् ।

हाटकेशक्षेत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥
शाम्बादित्यं श्राद्धकल्पं यौधिष्ठिरमथान्धकम् ।
जलशायि चतुर्म्मास्यमशून्यशयनतव्रतम् ॥
मङ्कणेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
पृथ्वीदानं वाणकेशं कपालमोचनेश्वरम् ॥
पापपिण्डं साप्तलैङ्गं युगमानादिकीर्त्तनम् ।
निम्वेशशाकम्भर्याख्यं रुद्रैकादशकीर्त्तनम् ॥
दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्त्तनम् ।
इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥

(७) सप्तमे प्रभासखण्डे

सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुण्यदं महत् ।
सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र प्रकीर्त्तितम् ॥
अग्नितीर्थं कपर्द्दीशं केदारेशं गतिप्रदम् ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
बुधेज्यभृगुसौरेन्द्रशिखीशा हरविग्रहाः ।
सिद्धेश्वराद्याः पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ।
वरारोहा ह्यजापाला मंगला ललितेश्वरी ॥
लक्ष्मीशो वाड़वेशश्चाधीशः कामेश्वरस्तथा ।
गौरीशवरुणेशाख्यं दुर्वासेशं गणेश्वरम् ।
कुमारेशञ्च शाकल्यं शकुलोत्तङ्कगौतमम् ॥
दैत्यघ्नेशं चक्रतीर्थं सन्निहत्याव्यहयन्तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाह्वयम् ॥
ततश्चक्रधराख्यानं शाम्बादित्यकथानकम् ।
कथा कण्टकशोधिन्या महिषघ्न्यास्ततः परम् ॥
कपालीश्वरकोटिशबालब्रह्माह्वसत् कथा ।

नरकेशसम्वर्त्तेशनिधीश्वरकथा ततः ॥
बलभद्रेश्वरस्याथ गंगाया गणपस्य च ।
जाम्बवत्याख्यसरितः पाण्डुकूपस्य सत्कथा ॥
शतमेधलक्षमेधकोटिमेधकथा तथा ।
दुर्व्वासार्कघटस्थानं हिरण्यासंगमोत्कथा ॥
नगरार्कस्य कृष्णस्य सङ्कर्षणसमुद्रयोः ।
कुमार्य्याः क्षेत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥
पिंगला संगमेशस्य शंकरार्कघटेशयोः ।
ऋषितीर्थस्य नन्दार्कत्रितकूपस्य कीर्त्तनम् ॥
शशोपानस्य वर्णार्कन्यङ्कुमत्योः कथाद्भुता ।
वाराहस्वामिवृत्तान्तं छायालिंगाख्यगुल्फयोः ॥
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगंगेशयोस्तथा ॥
चमसोद्भेदविदुरत्रिलोकेशकथा ततः ।
मङ्कणेशत्रैपुरेशचण्डतीर्थकथा तथा ॥
सूर्यप्राचीत्रीक्षणयोरुमानाथकथा तथा ।
भूद्धारशूलस्थलयोश्च्यवनार्केशयोस्तथा ॥
अजापालेशबालार्ककुबेरस्थलजा कथा ।
ऋषितोया कथा पुण्या संगालेश्वरकीर्त्तनम् ॥
नारदादित्यकथनं नारायणनिरूपणम् ।
तप्तकुण्डस्य माहात्म्यं मूलचण्डीशवर्णनम् ।
चतुर्वक्त्रगणाध्यक्षकलम्बेश्वरयोः कथा ।
गोपालस्वामिबकुलस्वामिनोर्म्मरुतां कथा ॥
क्षेमार्कोन्नतविघ्नेशजलस्वामिकथा तथा ।
कालमेधस्य रुक्मिण्या ऊर्व्वशीश्वरभद्रयोः ॥
शङ्खावर्तमोक्षतीर्थं गोष्पदाच्युतसद्मनाम ।
जालेश्वरस्य हूङ्कारकूपचण्डीशयोः कथा ॥

आशापुरस्थविघ्नेशकलाकुण्डकथाऽद्भुता ।
कपिलेशस्य च कथा जरद्गवशिवस्य च ।
नलकर्कोटकेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥
नारदेशमन्त्रभूषा दुर्गकूटगणेशजा ।
सुपर्णेलाख्यभैरव्योर्मल्लतीर्थभवा कथा ॥
कीर्त्तनं कर्द मालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ।
बहुस्वर्णेशशृंगेशकोटीश्वरकथा ततः ॥
मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरगृहोत्कथा ।
स्वर्णरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरौ तथा ॥
मृगीकुण्डञ्च सर्वस्वं क्षेत्रे वस्त्रापथे स्मृतम् ।
दुर्गाविल्वेशगंगेशरैवतानां कथाऽद्भुता ॥
ततोऽर्वुदेश्वरकथा अचलेश्वरकीर्त्तनम् ।
नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्रमवर्णनम् ॥
भद्रंकर्णस्य माहात्म्यं त्रिनेत्रस्य ततः परम् ।
केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
कोटीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथा ततः ।
सिद्धेशशुक्रेश्वरयोर्म्मणिकर्णीशकीर्त्तनम् ॥
पंगुतीर्थ-यमतीर्थ-वाराहतीर्थवर्णनम् ।
चन्द्रप्रभासपिण्डोदश्रीमाता शुक्लतीर्थजम् ॥
कात्यायन्याश्च माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ।
ततः कनखलस्याथ चक्रमानुषतीर्थयोः ॥
कपिलाग्नितीर्थकथा तथा रक्तानुबन्धजा ।
गणेशपार्थेश्वरयोर्यात्राया मुद्गलस्य च ॥
चण्डीस्थानं नागोद्भवशिरः कुण्डमहेशजा ।
कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तेश्च कथा ततः ॥
उद्दालकेशसिद्धेशगततीर्थकथापृथक् ।

श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयोः ॥
कुलसन्तारमाहात्म्यरामकोटयाह्वतीर्थयोः ।
चन्द्रोद्भेदेशानश्रृङ्गब्रह्मस्थानोद्भवोह्नम् ॥

त्रिपुष्कर-रुद्रह्रद-गुहेश्वर-कथा शुभा ।
अविमुक्तस्य माहात्म्यमुमामाहेश्वरस्य च ॥
महौजसः प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
गङ्गाधरमिश्रकयोः कथा चाथ फलश्रुतिः ॥
द्वारकायाश्च माहात्म्यं चन्द्रशर्म्मकथानकम् ।
जागराद्याख्यव्रतञ्च व्रतमेकादशीभवम् ॥

महाद्वादशीकाख्यानं प्रह्लादर्षिसमागमः ।
दुर्व्वासस उपाख्यानं यात्रोपक्रमकीर्त्तनम् ॥
गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजम्फलम् ।
चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधिसङ्गमः ॥
सनकादिह्रदाख्यानं नृगतीर्थकथा ततः ।
गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः ॥

गोपीसरः समाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्त्तनम् ।
पञ्चनद्यागमाख्यानं नानाख्यानसमन्वितम् ॥
शिवलिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्त्तनम् ।
त्रिविक्रमस्य मूर्त्याख्या दुर्वासः कृष्णसंकथा ॥

कुशदैत्यवधोऽर्चाख्या विशेषार्च्चनजम्फलम् ।
गोमत्यां द्वारकायाञ्च तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
कृष्णमन्दिरसंप्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
तत्र तीर्थावासकथा द्वारका पुण्यकीर्त्तनम् ॥

इत्येष सप्तमः प्रोक्तः खण्डः प्राभासिकोद्विजः ।
स्कान्दे सर्वोत्तरकथे शिवमाहात्म्यवर्णने ॥

एतस्य श्रवणदानादिफलम्

लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेमशूलसमाचितम् ।
माघ्यां सत्कृत्य विप्राय स शैवे मोदते पदे ॥
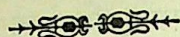
१४-वामनपुराणम्

वामनपुराणे द्वौ भागौ स्तः, पूर्वभाग उत्तरभागश्च, नारदीय-पुराणानुसारं उत्तरभागस्य वृहद्वामनमपि नामास्ति । अत्र चतस्रः संहिताः सन्ति (१) माहेश्वरी (२) भागवती (३) सौरी (४) गाणेश्वरी च । अत्र ९५ अध्यायाः सन्ति । एतत् दशसहस्र (१००००) संख्याक-मस्ति । एतत्परिचयश्चैवं वर्तते—

त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ।
त्रिवर्गमब्रवीत्तच्च वामनं परिकीर्तितम् ॥
पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम् ।
त्रिविक्रमचरित्राढ्यं दशसाहस्रसंख्यकम् ॥
कूर्म्मकल्पसमाख्यानं वर्गत्रयकथानकम् ।
भागद्वयसमायुक्तं वक्तृश्रोतृशुभावहम् ॥

(नारदीयपुराणे १०५ अध्यायः)

(१) तत्र पूर्वभागे

पुराणप्रश्नः प्रथमं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ।
कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहिंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनन्ततः ।
प्रह्लादनारायणयोर्युद्धं देवासुराह्वयम् ॥
सुकेश्यर्कसमाख्यानं ततो भुवनकोषकम् ।
ततः काम्यव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपतीचरितं पश्चात्कुरुक्षेत्रस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्त्तनम् ॥
तपस्तस्या विवाहश्च गौर्य्युपाख्यानकन्ततः ।
ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्धकवधाख्यानं साध्योपाख्यानकन्ततः ।
जाबालिचरितं पश्चादरजायाः कथाद्भुता ॥
अन्धकेश्वरयोर्युद्धं गणत्वं चान्धकस्य च ।
मरुतां जन्म कथनं बलेश्च चरितं ततः ॥
ततस्तु लक्ष्म्याश्चरितं त्रैविक्रममतः परम् ।
प्रह्लादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथाः शुभाः ॥
ततश्च धुन्धुचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः ।
त्रिविक्रमचरित्रान्ते ब्रह्मप्रोक्तः स्तवोत्तमः ।
प्रह्लादबलिसंवादे सुतले हरिशंसनम् ॥
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥

(२) तदुत्तरभागे च

शृणु तस्योत्तरं भागं बृहद्वामनसञ्ज्ञकम् ।
माहेश्वरी भगवती सौरी गाणेश्वरी तथा ॥
चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसंख्यया ।

माहेश्वर्यान्तु कृष्णस्य तद्भक्तानाञ्च कीर्त्तनम् ॥
भागवत्यां जगन्मातुरवतारकथाद्भुता ।
सौर्य्यां सूर्य्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ॥
गाणेश्वर्य्यां गणेशस्य चरितश्च महेशितुः ।
इत्येतद् वामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम् ॥
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने ।
ततो नारदतः प्राप्तं व्यासेन सुमहात्मना ॥
व्यासात्तु लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ।
स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च ॥
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥

एतच्छ्रवणफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
लिखित्वैतत्पुराणन्तु यः शरद्विषुवेऽर्पयेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे घृतधेनुसमाचितम् ।
स समुद्धृत्य नरकान्नयेत्स्वर्गं पितृन् स्वकान् ॥
देहान्ते भुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परम्पदम् ।

१६--कूर्मपुराणम्

कूर्मपुराणेऽपि भागद्वयं विद्यते, पूर्वभाग उत्तरभागश्च। तत्रोत्तरे भागे चतस्रः संहिताः सन्ति (१) ब्राह्मीसंहिता (२) भागवतीसंहिता (३) सौरी-संहिता (४) वैष्णवीसंहिता च। तत्रापि भागवतीसंहितायां पञ्च पादाः सन्ति। अत्र पूर्वभागे ५३, उत्तरे च ४६ संकलनया ९९ अध्यायाः सन्ति। एतच्च नारदीयपुराणानुसारं सप्तदशसहस्र (१७०००) संख्याकमस्ति मत्स्यपुराणानुसारं च अष्टादश (१८०००) सहस्रात्मकमस्ति। एतत्परि-चयश्चैवं विद्यते--

यत्र धर्म्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले।
माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपो जनार्दनः॥
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषिभ्यः शुक्रसन्निधौ।
अष्टादशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम्॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच--

शृणु वत्स! मरीचेऽद्य पुराणं कूर्म्मसंज्ञितम्।
लक्ष्मीकल्पानुचरितं यत्र कूर्म्मवपुर्हरिः॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक्।
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम्॥
तत्सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम्।
नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकम्॥

(नारदीयपुराणे १०६ अध्यायः)

(१) तत्र पूर्वभागे

तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
लक्ष्मीप्रद्युम्नसम्वादः कूर्मर्षिगणसङ्कथा ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
कालसंख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा ।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ।
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहतिस्ततः ॥
दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम् ।
आत्रेयवंशकथनं कृष्णाय चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डकृष्णसंवादो व्यासपाण्डवसंकथा ।
युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥

(२) उत्तरभागे च

उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः ।
व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधिनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः ।
नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता ॥
अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे ।
कथिता यत्र वर्णानां पृथग् वृत्तिरुदाहृता ॥
पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः ।
सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्द्धिनी ॥
द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक्प्रकीर्तिता ।

यया त्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम् ॥
तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ।
यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।
यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयो विवर्द्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजन्मनाम् ।
यया चरितयाऽऽप्नोति भाविनीमुत्तमां जनिम् ॥
इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुने ! ।
तृतीयात्रोदिता सौरी नृणां कामविधायिनी ॥
षोढा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् ।
चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपिणी ।
ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वीषु साहस्राः परिकीर्तिताः ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यानिर्देशो यथा

एतत्कूर्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
पठतां शृण्वतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥
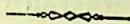
१६--मत्स्यपुराणम्

मत्स्यपुराणे २९० अध्यायाः सन्ति। एतच्च मत्स्यनारदीयपुराणानुसारं चतुर्दश सहस्र (१४०००) संख्याकमस्ति। एतत्परिचयश्चैवं विद्यते—

श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः।
मत्स्यरूपेण मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥
अधिकृत्याऽब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनीश्वराः !
तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

सूत उवाच--

एतद्वः कथितं सर्वं यदुक्तं विश्वरूपिणा।
मात्स्यं पुराणमखिलं धर्मकामार्थसाधनम् ॥

(नारदीयपुराणे १०७ अध्यायः)

यत्रादौ मनुसम्वादो ब्रह्माण्डकथनन्तथा।
सांख्यं शारीरकम्प्रोक्तं चतुर्मुखमुखोद्भवम् ॥
देवासुराणामुत्पत्तिर्मारुतोत्पत्तिरेव च।
मदनद्वादशीतद्वल्लोकपालाभिपूजनम् ॥
मन्वन्तराणामुद्देशो वैन्यराजाभिवर्णनम्।
सूर्याद्वैवस्वतोत्पत्तिर्बुधस्यागमनन्तथा ॥
पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च।
पितृतीर्थप्रवासश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च।
कीर्त्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा।
कार्त्तवीर्यस्य माहात्म्यं वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम् ॥

भृगुशापस्तथा विष्णोर्दैत्यशापस्तथैव च ।
कीर्त्तनं पुरुषेशस्य वंशो हौताशनस्तथा ।
पुराणकीर्त्तनं तद्वत् क्रियायोगस्तथैव च ॥
व्रतं नक्षत्रसंख्याकं मार्कण्डशयनं तथा ।
कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् ॥
तड़ागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च ।
सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ॥
तथानन्ततृतीया तु रसकल्याणिनी तथा ।
आर्द्रानन्दकरी तद्वद् व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीस्नपनं पुनः ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अशून्यशयनं तद्वत्तथैवांगारकव्रतम् ।
सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशी तथा ॥
मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सर्वफलत्यागः सूर्यवारव्रतं तथा ।
संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम् ।
षष्ठिव्रतनां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः ॥
प्रयागस्य तु माहात्म्यं सर्वतीर्थानुकीर्तनम् ।
पैलाश्रमफलं तद्वद् द्वीपलोकानुकीर्तनम् ॥
तथान्तरिक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ।
भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरायोधनं तथा ॥
पितृपिण्डदमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः ।
वज्राङ्गस्य तु सम्भूतिः तारकोत्पत्तिरेव च ॥
तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्त्तनम् ।
पार्वतीसम्भवस्तद्वत् तथा शिवतपोवनम् ॥

अनङ्गदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च ।
गौरीतपोवनं तद्वद्विश्वनाथप्रसादनम् ॥
पार्वतऋषिसम्वादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ।
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ॥
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ।
पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् ॥
वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्मदायास्तथैव च ।
प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृनाथानुकीर्त्तनम् ॥
ततोभयमुखीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ।
तथा सावित्र्युपाख्यानं राजधर्मास्तथैव च ॥
यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमाङ्गल्यकीर्त्तनम् ।
वामनस्य तु माहात्म्यं तथैवादिवराहकम् ॥
क्षीरोदमथनं तद्वत्कालकूटाभिशासनम् ।
प्रासादलक्षणन्तद्वन्मण्डपानान्तु लक्षणम् ॥
पुरुवंशे तु सम्प्रोक्तं भविष्यद्राजवर्णनम् ।
तुलादानादि बहुशो महादानानुकीर्त्तनम् ॥
कल्पानुकीर्त्तनं तद्वद्ग्रन्थानुक्रमणी तथा ।

एतन्महत्वं पठनादिफलं यथा

एतत्पवित्रमायुष्यमेतत्कीर्तिविवर्धनम् ॥
एतत्पवित्रं कल्याणं महापापहरं शुभम् ।
अस्मात् पुराणादपि पादमेकं पठेत्तु यः सोऽपि विमुक्तपापः ।
नारायणाख्यं पदमेति नूनमनङ्गवद्दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ॥

—(०):❋:(०)—

१७--गरुड़पुराणम्

गरुड़पुराणे खण्डद्वयं विद्यते, पूर्वखण्ड उत्तरखण्डश्च। तत्रोत्तरखण्डस्य प्रेतकल्प इत्यपि नामास्ति। यत्र शरीरत्यागानन्तरम्परलोकगामिनां जीवानां विवरणं सविस्तरम्प्रतिपादितमस्ति। अत्र क्रमशः २४०, ७८ संकलनया ३१८ अध्यायाः सन्ति। एतच्च नारदीयपुराणानुसारं एकोनविंशतिसहस्र (१९०००) संख्याकमस्ति। परं मत्स्यपुराणानुसारञ्चाष्टादशसहस्र (१८०००) संख्याकमस्ति। एतत्परिचयश्चैवं वर्तते—

यदा च गरुडे कल्पे विश्वाण्डाद् गरुडोद्भवम्।
अधिकृत्याब्रवीद् विष्णुर्गारुडं तदिहोच्यते॥
तदष्टादशकं चैव सहस्राणीह कथ्यते।

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

ब्रह्मोवाच—

मरीचे! शृणुवक्ष्यामि पुराणं गारुड़ं शुभम्।
गरुड़ायाब्रवीत्पृष्टो भगवान्गरुड़ासनः॥
एकोनविंशसाहस्रं तार्द्यकल्पकथान्वितम्॥

(नारदीयपुराणे १०८ अध्यायः)

(१) तत्र पूर्वखण्डे

पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः संक्षेपतस्ततः।
सूर्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम्॥
श्यादिपूजा ततः पश्चान्नवव्यूहार्च्चनं द्विज!।
पूजाविधानञ्च तथा वैष्णवं पञ्जरन्ततः॥

योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्त्तनम् ।
ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजामृत्युञ्जयार्चनम् ।
माला मंत्राः शिवार्चाथ गणपूजा ततः परम् ।
गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं श्रीधरार्च्चनम् ।।
विष्णवर्चा पञ्चतत्त्वार्चा चक्रार्चा देवपूजनम् ।
न्यासादिसन्ध्योपास्तिश्च दुर्गार्चाथ सुरार्चनम् ।।
पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोपणार्च्चनम् ।
मूर्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ।।
प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक् पूजाविधानतः ।
योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया ।।
द्वीपेशनरकाख्यानं सूर्य्यव्यूहश्च ज्यौतिषम् ।
सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् ।।
माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक्पृथग्विभागशः ।।
पित्राख्यानं वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धिःसमर्पणम् ।
श्राद्धं विनायकस्यार्चा ग्रहयज्ञस्तथाऽऽश्रमाः ।।
जननाख्यं प्रेतशौचं नीतिशास्त्रं व्रतोक्तयः ।
सूर्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः ।।
रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकन्ततः ।
आयुर्वेदे निदानम्प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ।।
रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडंस्त्रैपुरो मनुः ।
प्रश्नचूड़ामणिश्चान्ते हयायुर्वेदकीर्त्तनम् ।।
ओषधीनामकथनं ततो व्याकरणोहनम् ।
छन्दः शास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः ।
तर्पणंःवैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्वणकर्म च ।
नित्यश्राद्धं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽघनिष्कृतिः ।।

प्रतिसङ्क्रम उक्तोऽस्माद् युगधर्माः कृतेः फलम् ।
योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः ॥
माहात्म्यं वैष्णवञ्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम् ।
ज्ञानामृतं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्णवर्च्चनाह्वयम् ॥
वेदान्तसांख्यसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानात्मकं तथा ।
गीतासारः फलोत्कीर्त्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥

(२) उत्तरखण्डे च

अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः ।
यत्र तार्क्ष्येण संस्पृष्टो भगवानाह वाडवः ॥
धर्मप्रकटनं पूर्वं योनीनां गतिकारणम् ।
दानादिकर्मफलञ्चापि प्रोक्तमत्रौर्ध्वदेहिकम् ॥
यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
षोडशश्राद्धफलकं वृत्तानाञ्चात्र वर्णितम् ॥
निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम् ।
प्रेतपीड़ा विनिर्देशः प्रेतचिन्हनिरूपणम् ॥
प्रेतानां चरिताख्यानं कारणम्प्रेततां प्रति ।
प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः ॥
प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विमुक्तये ।
आवश्यकोत्तरं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
शारीरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् ।
प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्मकर्तृविनिर्णयः ।
मृत्योः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात्कर्मनिरूपणम् ॥
मध्य षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम् ।
सूतकस्याथ संख्यानं नारायणबलिक्रिया ॥
वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम् ।
अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां नृणाम् ॥

कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये ॥
स्वर्गतौ विहिताख्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
पञ्चोर्ध्वलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्त्तनम् ।
ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूपणम् ॥
आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्येतद् गारुड़ंनाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशश्च

कीर्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम् ।
लिखित्वैतत्पुराणन्तु विषुवे यः प्रयच्छति ॥
सौवर्णं हंसयुग्माढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत् ।

—:❀:—

१८--ब्रह्माण्डपुराणम्

ब्रह्माण्डपुराणे चत्वारः पादाः सन्ति (१) प्रक्रियापादः (२) अनुषङ्गपादः (३) उपोद्घातपादः (४) उपसंहारपादश्च । तत्र प्रथमं पादद्वयं पूर्वभाग उच्यते, तृतीय पादो मध्यमभागः कथ्यते, चतुर्थपादश्चोत्तरभागो निगद्यते । अत्र १६१ अध्यायाः सन्ति । एतन्नारदीयपुराणानुसारं द्वादशसहस्र (१२०००) संख्याकमस्ति, मत्स्यपुराणानुसारं च शतद्वयाधिकद्वादशसहस्रं (१२२००) विद्यते । यथा ब्रह्मपुराणमादिपुराणमुच्यते, तथैवेदमन्तिमं पुराणमभिधीयते । मध्ये च ब्रह्मवैवर्तमस्ति । अतएवोक्तम्—आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते । एतत्परिचयश्चैवमस्ति—

ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुनः ।
तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकम् ॥
भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
तद्ब्रह्माण्डपुराणं च ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥

(मत्स्यपुराणे ५३ अध्यायः)

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम् ।
तच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
प्रक्रियाख्योऽनुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तृतीयकः ।
चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि ॥
पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोऽत्र समुदाहृतः ।
तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूत्तरो मतः ॥

(नारदपुराणे १०९ अध्यायः)

(१) तत्र पूर्वभागस्य प्रथमे प्रक्रियापादे

आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः ।
हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु नारद ! ।

(२) द्वितीये अनुषङ्गपादे

कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।
मानसीसृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम् ॥
महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परम् ।
अग्निनां विचयश्चाथ कालसद्भाववर्णनम् ॥
प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
जम्ब्वादिसप्तदीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
ऊर्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः परम् ॥

आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानुकीर्त्तनम् ।
नीलकण्ठाह्वयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
अमावास्यानुकथनं युगतत्त्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्तनञ्चाथ युगयोरन्त्ययोः कृतिः ॥
युगप्रजालक्षणञ्च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
वेदानां व्यसनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम् ॥
शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनन्ततः ।
चाक्षुषेऽद्यतने सर्गो द्वितीयोऽङ्घ्रिः पुरोदले ॥

(३) तृतीये (मध्यमे) उपोद्घातपादे

अथोपोद्घातपादे च सप्तर्षिपरिकीर्त्तनम् ।
राजापत्यचयस्तस्माद् देवादीनां समुद्भवः ॥
ततो जयाभिलाषश्च मरुदुत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
काश्यपेयानुकथनं ऋषिवंशनिरूपणम् ॥
पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम् ।
वैवस्वतसमुत्पत्तिस्सृष्टिस्तस्य ततः परम् ॥
मनुपुत्रान्वयश्चान्तो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽत्रेः सुमहात्मनः ॥
अमावसोरन्वयश्च रजेश्चरितमद्भुतम् ।
ययातिचरितञ्चाथ यदुवंशनिरूपणम् ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम् ।
वृष्णिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः ॥
भार्गवस्यानुचरितं तथार्यकवधाश्रयम् ।
सगरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
देवासुराहवकथाः कृष्णाविर्भाववर्णनम् ।
इन्द्रस्य च स्तवः पुण्यः शुक्रेण परिकीर्तितः ॥

विष्णुमाहात्म्यकथनं बलीवंशनिरूपणम् ।
भविष्यराजचरितं सम्प्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
एवमुद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले ।

(४) चतुर्थे (उत्तरभागे) उपसंहारपादे

चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे ॥
वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम् ।
पूर्वमेव समुद्दिष्टं संक्षेपादिह कथ्यते ॥
भविष्याणां मनूनांच चरितं हि ततः परम् ।
कल्पप्रलयनिर्देशः कालमानं ततः परम् ॥
लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ।
वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणैस्ततः ॥
मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ।
शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ॥
त्रिविधाद् गुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्तिता गतिः ।
अनिर्देश्या प्रतर्क्यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम् ।
इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः ॥
चतुष्पादं पुराणन्ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ।
अष्टादशमनौपम्यं सारात्सारतरं द्विज ! ॥
ब्रह्मांडं यच्चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ।
तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादश पृथक् ॥
पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद ! ।
वस्तुद्रष्ट्राथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे ।
मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ॥

मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् ।
तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकार्णाय तेन च ॥
व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्‌गतम् ।
प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम् ॥

श्रवणादिफलमितिकर्तव्यतानिर्देशो यथा

य इदं कीर्तयेद्वत्स ! शृणोति च समाहितः ।
स विधूयेह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
लिखित्वैतत्त पुराणन्तु स्वर्णसिंहासनस्थितम् ।
पात्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ।
मरीचे ऽष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ॥
पुराणानि तु संक्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ।
अष्टादश पुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ॥
कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते ।
सूत्रमेतत्पुराणानां यन्मयोक्तं तवाऽधुना ॥
तन्नित्यं शीलनीयं हि पुराणं फलमिच्छता ।
न दाम्भिकाय पापाय देवगुर्वनुसूयवे ॥
देयं कदापि साधूनां द्वेषिणे न शठाय च ।
शान्तायारागिचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च ॥
निर्मत्सराय शुचये देयं सद्वैष्णवाय च ।

—:❀:—

मत्स्यनारदीयपुराणानुसारमष्टादशपुराणानाम्

क्रमः, नामानि, श्लोकसंख्या, अध्यायाश्च

क्रमः	पुराणानां नामानि	नारदीयपुराणानुसारं श्लोकसंख्या	मत्स्यपुराणानुसारं श्लोक संख्या	अध्याय संख्या
१	ब्रह्मपुराणम्	१००००	१३०००	२४५
२	पद्मपुराणम्	५५०००	५५०००	६४१
३	विष्णुपुराणम्	२३०००	२३०००	१२७
४	शिवपुराणम्	२४०००	२४०००	४६४
५	श्रीमद्भागवतम्	१८०००	१८०००	३३२
६	नारदीयपुराणम्	२५०००	२५०००	२०७
७	मार्कण्डेयपुराणम्	९०००	९०००	१३४
८	अग्निपुराणम्	१५०००	१६०००	३८३
९	भविष्यपुराणम्	१४०००	१४५००	६०५
१०	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	१८०००	१८०००	२५६
११	लिङ्गपुराणम्	११०००	११०००	१६३
१२	वाराहपुराणम्	२४०००	२४०००	२१८
१३	स्कन्दपुराणम्	८१०००	८११००	१६७१
१४	वामनपुराणम्	१००००	१००००	९५
१५	कूर्मपुराणम्	१७०००	१८०००	९९
१६	मत्स्यपुराणम्	१५०००	१४०००	२९०
१७	गरुड़पुराणम्	१९०००	१८०००	३१८
१८	ब्रह्माण्डपुराणम्	१२०००	१२२००	१६१

अष्टादशपुराणानां नाम संख्या तथा क्रमः ।
अध्यायाश्चविनिर्दिष्टाः चक्रेऽस्मिन् विदुषां मुदे ॥

—:०॰०:—

देवीभागवते अष्टादशानां पुराणानां क्रमः

श्लोकसंख्या च एवं विद्यते

चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रं तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥
चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।
भविष्यं परिसंख्यातं मुनिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥
अष्टादशसहस्रं वै पुण्यं भागवतं किल ।
तथा चायुतसंख्याकं पुराणं ब्राह्मसंज्ञकम् ॥
द्वादशैव सहस्राणि ब्रह्माण्डं च शताधिकम् ।
तथाष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमेव च ॥
अयुतं वामनाख्यं च वायव्यं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिसंख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥
त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम् ।
चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतम् ॥
षोडशैव सहस्राणि पुराणं चाग्निसंज्ञकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदं परमं मतम् ॥
पञ्च पञ्चाशत्साहस्रं पद्माख्यं विपुलं मतम् ।
एकादशसहस्राणि लिंगाख्यं चातिविस्तृतम् ॥
एकोनविंशत्साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ।
सप्तदशसहस्रं च पुराणं कूर्मभाषितम् ॥
एकाशीतिसहस्राणि स्कन्दाख्यं परमाद्भुतम् ।
पुराणाख्या च संख्योक्ता विस्तरेण मयानघाः ! ॥

(देवीभागवते १ स्क० ३ अध्यायः)

स्कन्दपुराणे अष्टादशानां पुराणानां मध्ये दश पुराणानि शैवपुराणानि कथ्यन्ते, तेषु शिवस्य गौरवं गीयते। चत्वारि वैष्णवपुराणानि प्रोच्यन्ते, तेषु विष्णोर्महिमा वर्ण्यते। द्वयोः ब्रह्मणो महत्वं प्रकाश्यते। एकस्मिन् अग्नेः महत्वं प्रदर्श्यते, एकत्र च सूर्यस्य सर्वसवितृत्वं प्रकाश्यते। तथाहि—

तत्र शैवानि शैवं च भविष्यं च द्विजोत्तमाः।
मार्कण्डेयं तथा लैङ्गं वाराहं स्कन्दमेव च॥
मात्स्यमन्यत्तथा कौर्मं वामनं च मुनीश्वराः!
ब्रह्माण्डं च दशेमानि त्रीणि लक्षाणि संख्यया॥
ग्रन्थानां महिमा सर्वैः शिवस्यैव प्रकाश्यते।
असाधारणया मूर्त्या नाम्ना साधारणे न च॥
वदन्ति शिवमेकानि शिवस्तेषु प्रकाश्यते।
विष्णोर्हि वैष्णवं तच्च तथा भागवतं शुभम्॥
नारदीयं पुराणं च गारुडं वैष्णवं विदुः।
ब्राह्मं पाद्मं ब्रह्मणो द्वे अग्नेराग्नेयमेककम्॥
सवितुर्ब्रह्मवैवर्तम् एवमष्टादश स्मृतम्।
चत्वारि वैष्णवानीशविष्णोः साम्यपराणि वै॥
ब्रह्मादिभ्योऽधिकं विष्णुं प्रवदन्ति जगत्पतिम्।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां साम्यं ब्राह्मे पुराणके॥
अन्येषामधिकं देवं ब्रह्माणं जगतां पतिम्।
प्रवदन्ति दिनाधीशं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्॥

एवमष्टादशभेदैर्विभक्तेषु पुराणेषु योगबलेन त्रिकालदर्शिना महर्षिणा वेदव्यासेन आदर्शमानवचरित्रचित्रणं, सर्वधर्मरहस्यकीर्तनं, वर्णाश्रमव्यवस्थाप्रतिपादनं, सर्वदर्शनरहस्यसमर्थनं, कर्तव्यपथप्रदर्शनं, असत्पथनिवृत्तिमार्गसूचनं, ज्ञानस्य भक्तेः कर्मणश्च निरूपणं, अवतारस्य विवेचनं च महता कौशलेन कृतमस्ति। किं बहुना पुराणेषु

सर्वोपयोगिनो ज्ञातव्या विषया यथास्थानं निवेशिताः सन्ति । अत एव पुराणानि भारतीयसंस्कृतेः हृदयमेवेति कथने नास्ति कश्चिदपि अतिशयोक्तिलेशः । अतो हिन्दुजातौ प्राणवत्प्रियस्य सर्वाभ्यर्हितस्य, वेदवदारणीयस्य, सर्वैः धार्मिकशिरोमणिभिः सर्वथा समादृतस्य सम्प्रदायाविरोधेन सर्वदर्शनसिद्धान्तसर्वोपासनारहस्यसमर्थनशीलस्यालौकिक भावगुम्फितस्य भगवत आज्ञास्वरूपस्य पुराणसमूहस्याध्ययनमवश्यं कर्तव्यमेव हिन्दुभिः । अत एवोक्तम्--

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सकः ।
आज्ञासिद्धानि सर्वाणि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

पुराणेषु क्वचन समाधिभाषायाः प्राधान्येऽपि पिपठिषूणां तदर्थावगतये महत्सौविध्यं वर्तते । पुराणभाषा प्रसादगुणगुम्फिता भावमयी अति मञ्जुला च वर्तते । येन बाला अपि स्वल्पप्रयासेनैव तदध्ययनतः पुराणमर्मज्ञा भवितुमर्हन्ति हिन्दुधर्मस्य च समुन्नतिं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

पुराणलक्षणम्

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

एतत्पञ्चलक्षणलक्षितं पुराणमभिधीयते । सर्वेषु पुराणेषु अस्य लक्षणपञ्चकस्य न्यूनाधिकरूपेण समावेशोऽस्त्येव । एषां पञ्चानां विषयाणां मध्ये कस्मिंश्चित्पुराणे कस्यचिदेकस्याधिक्येन वर्णनं विद्यते, कस्यचिच्च संक्षेपो दृश्यते, कुत्रचिच्च कस्यचनैकस्य विषयस्य सातिशयवर्णनमुपलभ्यते--यथा मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरवर्णनस्यैव प्राधान्यं विद्यते, श्रीमद्भागवते वंशानुचरितस्यैव प्राधान्यं प्राप्यते, विष्णुपुराणे तु सर्गस्य मुख्यत्वं दृश्यते । एवं कुत्रचित् पुराणे एकस्य विषयस्याधिक्यमन्येषां च न्यूनत्वं निभाल्यते । तस्मात्सर्वेषां पुराणानां यथाव-

दध्ययनं विना पुराणानामाध्यात्मिकरहस्यं नावगन्तुं शक्यते न वा यथार्थज्ञानपरिपाटीं परिचेतुं पार्यते।

इदं दृश्यं जगत् कैः कैः तत्वैर्निर्मितं विद्यते? एषां तत्वानां किमस्ति पौर्वापर्यम्? सृष्टेरुत्पत्तिः कदाऽभूत् कथमभूत्? प्रलयः कदा भविष्यति कथं च भविष्यति? इत्यादीनां रहस्यात्मकानां प्रश्नानां यथार्थमुत्तरं विश्वस्य कस्मिन्नपि धर्मपुस्तके नोपलभ्यते। इतो लक्षवर्षपूर्वं किमासीत्? कोटिवर्षपूर्वं किमासीत्? अर्बुदवर्षपूर्वं च किमासीत् इत्यादिप्रश्नानां सन्तोषजनकं वास्तविकमुत्तरमुपलब्धुं पुराणानामेव पारायणं कर्तव्यं भविष्यति।

(१) सर्गः

पुराणलक्षणानुसारं पुराणेषु सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वतरवंशानुचरितानामेषां पञ्चानां मुख्यतया वर्णनं विद्यते। तत्र कः सर्ग इति जिज्ञासायां श्रीमद्भागवते—

> अव्याकृतगुणक्षोभान् महतस्त्रिवृतोऽहमः।
> भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते॥

साम्यावस्थापन्नस्य त्रिगुणात्मकस्य प्रधानतत्वस्य गुणक्षोभान्महत्तत्वं ततोऽहंकारः तत एकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रा पञ्चमहाभूतानां सम्भवः सर्गो निगद्यते।

संसारसृष्टेः कियन्ति वर्षाणि जातानीति प्रश्नस्योत्तरं पुराणानामाधारे एव दातुं शक्यते। यतोहि हिन्दुजातिः सृष्टेरारम्भकालाद् अद्यावधि प्रत्यहं नित्यनैमित्तिककाम्यादीनां कर्मणामनुष्ठानसमये—ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे.............अमुक कर्म करिष्ये इत्यादि संकल्पं पठित्वा सृष्टिगणनां कुर्वन्ती सम्यक् तद्विभागं च जानन्ती समयं यापयति।

एतस्यायमभिप्रायोऽस्ति यद् ब्रह्मणः आयुषः पञ्चाशद् वर्षानन्तरं द्वितीयपरार्द्धसमये श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवश्वतनाम्नः सप्तमस्य मनोः समये अष्टाविंशतिमस्य कलियुगस्य प्रथमे भागे अमुक कर्म करिष्ये इति।

कालपरिमाणविवरणम्

कालपरिमाणविवरणं हि पुराणेषु प्रचुरमात्रायामुपलभ्यते । तथाहि–

काष्ठाः पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम ।
काष्ठास्त्रिंशत्कला त्रिंशत्कला मौहूर्तिको विधिः ॥
तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतम् ।
अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥
तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ।
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ॥
प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने !
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् ! मनवस्तु चतुर्दश ॥
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसंचर ।

(विष्णुपुराणे प्रथमांशेऽध्यायः ३)

अर्थात् १५ निमेषानामेका काष्ठा भवति, ३० काष्ठानामेका कला भवति, ३० कलानामेकाघटी भवति, द्वयोः घट्योरेकं मुहूर्तं भवति, ३० मुहूर्तैरेकमहोरात्रं भवति, ३० अहोरात्रैः द्वौ पक्षौ भवतः, द्वयोः पक्षयोरेको मासो भवति, ६ मासानामेकमयनं भवति, २ अयनयोरेकं मानववर्षं भवति, १ मानववर्षं देवानामेकं दिनं भवति । एवं दिव्यानां द्वादशसहस्र वर्षाणामेकं चतुर्युगं भवति। सहस्राणां महायुगानां ब्रह्मण एकं दिनं भवति , यत्र १४ मनवो भवन्ति । ब्रह्मणो दिवसावसाने प्रलयो भवति, स एव ब्रह्मणो रात्रिरभिधीयते । इत्थं शतवार्षिकं ब्रह्मण आयुर्भवति तत्परमुच्यते, तदर्धं च परार्द्धं कथ्यते ।

पुराणेषु कालनिर्णयानुसारं सत्ययुगस्य १७२८००० वर्षात्मकम् त्रेतायुगस्य १२९६००० वर्षात्मकम् , द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षात्मकम् ,

कलियुगस्य च ४३२००० वर्षात्मकं मानं विद्यते। संकलनया सर्वेषां मानं ४३२०००० मानवर्षात्मकं भवति। चतुर्णां युगानां संज्ञा महायुगमुच्यते। एकसप्तति ७१ महायुगानामेकं मन्वन्तरं भवति। चतुर्दशानां मन्वन्तराणामेकः कल्पः कथ्यते। एकः कल्पो ब्रह्मण एकं दिनं भवति।

निजेन तस्य मानेन आयुः वर्षशतं स्मृतम्।
तत्पराख्यं तदर्धं च पराद्धंमभिधीयते॥

एकस्मिन कल्पे ४२९४०८०००० वर्षाणि भवन्ति। तत्र वर्तमाने श्रीश्वेतवाराहकल्पे आरम्भतः २०१२ विक्रमाव्दपर्यन्तं मानववर्षेषु १९६४८ ५३०५६ वर्षाणिव्यतीतानि। २३२९२२९९४३ वर्षाणि चावशिष्टानि सन्ति।

सत्ययुगमानम्	१७२८०००
त्रेतायुगमानम्	१२९६०००
द्वापरयुगमानम्	८६४०००
कलियुगमानम्	४३२०००
चतुर्युगमानम	४३२००००
	७१
मन्वन्तरमानम्	३०६७२००००
	१४
कल्पमानम्	४२९४०८००००
तत्र भुक्तकल्पमानम्	२०००८५३०५६
भोग्यकल्पमानम्	२२९३२२९९४४

एतदतिरिक्तम्प्रतियुगं संध्यासंध्यांशकालमानमपि भवति।

सृष्टेरारम्भविषये यत्र वर्तमानविज्ञानमिदानीं यावत् पञ्चसहस्राब्दादारभ्य त्रिंशत्कोटिपर्यन्तं गतं विद्यते तत्र पौराणिकी सृष्टिः प्रायः अर्वुदद्वयवर्षमनुगच्छति। यदि आधुनिकं विज्ञानं शनैः शनैः उन्नतिं कुर्वाणं तिष्ठेत्, तर्हि मन्ये कियद्वर्षानन्तरं पौराणिकं सिद्धान्तमुपगच्छेदिति।

(२) प्रतिसर्गः

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो वीजाद् वीजं चराचरम् ॥

यथा वर्षर्तौ पृथिव्यामज्ञातरूपेण स्थितानि बीजानि बहुविधलता-गुल्मतृणादिरूपेण स्वयं प्रादुर्भवन्ति, तथैव वर्तमानसृष्टेः पूर्वसृष्टौ समुत्पन्नानां जीवानां अवशिष्टवासनामयैः संस्कारैः पुनः सृष्टिरचना-समये अनेके पदार्थाः तद्भोक्तारो जीवाश्च समुत्पद्यन्ते ।

श्रीमद्भागवतस्य तृतीये स्कन्धे प्राकृतवैकृतभेदेन सृष्टेः नव भेदाः तेषां पौर्वापर्यक्रमश्चैवमुक्ताः सन्ति—

गुणव्यतिकराकारोऽनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ।
पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृजत् ॥
विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥
यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् ।
सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ॥
आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥
भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ।
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ॥
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ।
षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ॥
सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां चयः ।
वनस्पत्योषधिलतास्त्वक्सारवीरुधो द्रुमाः ॥
उत्स्रोतसःतमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः ।

तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशतिधो मतः ॥
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ।
गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ॥
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम !
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ॥
एते चैकशफा क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ॥
सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ।
कङ्क-गृध्र-वट-श्येन-भास-भल्लूक-बर्हिणः ॥
हंस-सारस-चक्राह्व-काकोलूकादयः खगाः ।
अर्वाक् स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ॥
रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ।

आकाशतः पृथ्वीपर्यन्तं स्थूलभूतानामुत्पत्तिप्रकारोऽपि तत्रैव—

नभसोऽनुसृतं स्पर्शो विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ।
अनिलो हि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ॥
ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ।
अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥
आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ।
ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद् ब्रह्मवीक्षितम् ॥
महीं गन्धगुणामाधात् कालमायांशयोगतः ।

(श्रीमद्भागवतम् ३।५ ३२–३५)

आधुनिकैर्विज्ञानविद्भिरेकस्वरेण स्वीकृतमस्ति यत् सृष्टिनिर्माणे कोटि-वर्षेभ्यः न्यूनतमः समयो न व्यतीतः। यत आरम्भे इयंदाहकमग्निपिण्ड-मासीत्ततोऽत्र तृणगुल्मादयः प्रादुर्भूताः ततः कियद्वर्षं यावत् जंगलरूपे स्थिता आसीत् ततो जीवानां निवासयोग्या जाता ।

पाश्चात्यवैज्ञानिकेषु प्रधानेन वैज्ञानिकेन लिचाफ महोदयेन स्वकीये "सेक्रेट् आफ् डाक्ट्रिन्" नामके पुस्तके लिखितमस्ति यत् पृथ्व्याः द्विसहस्रडिग्रीतापमानतः द्विशतडिग्रीतापमानं यावत् गमने ३५ कोटिवर्षेभ्यो न्यूनः समयो न व्ययीभवितुमर्हति । एतेन—

शतं मन्वन्तरं यावज्ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
सुषाव डिम्भं स्वर्णाभं विश्वाधारालयपदम् ॥

(इति देवीभागवतपुराणोक्तसिद्धान्त एव सिध्यति)

एतादृश एव सृष्टिक्रमो मनुस्मृतेः प्रथमाध्याये भगवता मनुनापि प्रदर्शितोऽस्ति । तस्मात्–पौराणिक सृष्टिप्रक्रियाक्रमो वैज्ञानिकनिकषायां निर्मलः प्रतीयते ।

सृष्टिरहस्यम्

पुराणेषु सृष्टिप्रकरणमतिगहनं विद्यते । सर्गाविर्भावरहस्यज्ञानान्तरमेव दृश्यरहस्यज्ञानं भवितुमर्हति । सृष्टिस्तावच्चतुर्विधा भवति-प्राकृतिकी सृष्टिः, ब्राह्मीसृष्टिः, मानससृष्टिः, मैथुनीसृष्टिश्च । तत्र सर्वप्रथमं ब्रह्मप्रकृतौ अव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थामधिगतायां सृष्टयां अनन्तकोटिब्रह्माण्डव्यापकस्य ब्रह्मण ईक्षणातो या सृष्टिः प्रादुर्भवति, सा प्राकृतिकी प्रथमा सृष्टिः कथ्यते । यतो हि सा प्रकृत्या स्वभावेनैव भवति । तदनन्तरं ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकस्य मूर्तित्रयस्याविर्भावो भवति । इमे त्रय एव प्रतिब्रह्माण्डं सगुणब्रह्मणः प्रतिनिधयः ईश्वरा उच्यन्ते । तत्र ब्रह्मणः सकाशात् द्वितीया ब्राह्मी सृष्टिरुत्पद्यते । ततो ब्रह्मणो मानसपुत्रैः प्रजापतिभिर्देवदानवमानवादीनां विस्तीर्णा तृतीया मानसी सृष्टिरुच्यते । तदनन्तरं उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजमानवेषु स्त्रीपुरुषसंयोगजन्या चतुर्थी मैथुनी सृष्टिः उत्पद्यते, सा वैजी सृष्टिरुच्यते । तत्र ब्राह्म्याःमान-

स्याश्च सृष्टेरहस्यं अन्तर्दृष्टयो योगिन एवानुभवन्ति न साधारणा जनाः तद्रहस्यमवगन्तुं पारयन्ति। ब्राह्म्यां मानस्याञ्च सृष्टावेव वेदाविर्भावः पुराणप्राकट्यं च भवति। अतो वेदानां पुराणानाञ्च वास्तविकं रहस्यं न साधारणबुद्धिगम्यं भवति।

पुराणेषु विवेचिता सृष्टिपद्धतिर्न दार्शनिकपरिपाटीमनुरुन्धे। किन्तु विविधानां सृष्टिस्तराणां प्रसङ्गेन एकत्रैव पुराणेषु वर्णनं क्रियते, येन विवेचनशैली अतिजटिलतामासाद्य साधारणबुद्धीनां मानवानाम् असंबद्धवत् प्रतीयते।

सत्वगुणाधिदेवो भगवान् विष्णुर्यदा योगनिद्रानिगूढनयनो भवति, तदा रजोगुणाधिदेवो ब्रह्मा तदीयनाभिकमलतो जागृतो भूत्वा प्रादुर्भवति, ततश्च तमोगुणाधिदेवो भगवान् महेशस्तयोरेव देहयोरलक्षित-रूपेण निगूढस्तिष्ठति। अस्यामेव दशायां ब्रह्मदेवः सृष्टिचक्रं चालयति, विस्तारयति च। पूर्वकल्पानुसारं नवीने कल्पे योगयुक्तान्तःकरणेन ब्रह्मणा "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति ऋग्वेदानुसारं मानसी सृष्टिः क्रियते तदैव भगवतो ब्रह्मणोऽन्तःकरणतः ऋषीणां अन्तःकरणे आनन्दानुगतसमाधिद्वारैव वेदानामाविर्भावो भवति। विचारानुगतसमाधि-द्वारा च पूर्वकल्पीयगाथानां भावरूपेण पुराणात्मना प्राकट्यमपि विज्ञान-सिद्धमेव। तत्र वेदा यथावच्छब्दद्वारा पुराणानि च भावद्वारैवाऽविर्भाव-मासादयन्तीति सर्वसिद्धः पन्थाः।

मानवपिण्डेषु देवासुरराक्षसात्मिका त्रिविधाः, सृष्टयः दृष्टिगोचरी-भवन्ति। तत्रैतावान् भेदो विद्यते यत् असुरलोकेषु आसुरीसृष्टेराधिक्यं दैवलोकेषु च दैवीसृष्टिः बाहुल्येनोपलभ्यते, किन्तु मृत्युलोके त्रिविधा सृष्टयो दृष्टिगोचरतामुपयान्ति। तत्र पूर्वकालिककर्मानुसारेण कदाचिद् दैव्याः प्रजायाः कदाचन आसुर्याः कदाचिच्च राक्षस्या प्रजाया आधिक्यं जायते।

स्वर्गे पाताले मृत्युलोके च निवासिभिर्जीवैः अलौकिकी शक्तिरैश्व-र्यञ्च दुष्करेण तपसा संसाध्यते। तपो हि जीवेषु अलौकिकीं शक्तिं सञ्चार-

यति । संसारे नैवंविधं किञ्चित्कार्यं वर्तते, यत्तपसा न सिध्येत। तपसा हि साधकोऽसंभवमपि कार्यं संभवं कर्तुमर्हति । तथाचाह भगवान् मनुः—

यद्दुष्करं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुस्तरम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

अत एव मानवेषु देवेषु असुरेषु च तपसि प्रवृत्तिः स्वाभाविकी भवति। तपोऽनुष्ठानाय इमामेव कर्मभूमिमाश्रयन्ति सर्वे । किं बहुना ? तपोबलेनैव ब्रह्मा संसारं सृजति, विष्णुः पालयति, शिवश्चान्ते संहरति । अतएव ब्रह्मसृष्टौ वैविध्यं विद्यते । ब्रह्मसमानाः अनेके महर्षयोऽपिसन्ति, ये मानसीं सृष्टिंकर्तुं प्रभवन्ति । अत एव महर्षेः कश्यपात् मनोश्च देवतापशुपक्षिस्थावरजङ्गमानां सृष्टिरुद्भवति ।

ब्रह्मणो मानसीसृष्टिः श्रीमद्भागवते यथा—

भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्याँस्तदाऽसृजत् ।
सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभूः ॥
सनत्कुमारं च मुनीन् निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ।
तान् बभासे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ! ॥
तेनैच्छत् मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ।

किञ्च—

अथाभिध्यायतः सर्गं दशपुत्राः प्रजज्ञिरे ।
भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवे ॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥
उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः ।
प्राणात् वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥
पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोॠषिः ।
अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत् ॥

अपि च—एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥
पञ्चधावस्थितः सर्वो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ।
बहिरन्तो प्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः ॥
मुख्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ।
तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गममन्यदपरं पुनः ॥
तस्याभिध्यायतः सर्गं तिर्यक् श्रोताभ्यवर्तत ।
तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत ॥
ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु सात्विकोद्र्ध्वमवर्तत ।
ततोऽन्यं शतधा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् ॥
असाधकांस्तु तान् ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ।
तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ॥
प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक् स्रोतसस्तु ते ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोधिकाः ॥
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ॥

विष्णुपुराणे १ अंशे ३ अध्याये च—

ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मनसा प्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ॥
यदास्य ताः प्रजाःसर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः ।
अथास्य मानसान् पुत्रान सदृशानात्मनोऽसृजत् ।
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसान् ॥

न केवलं पुराणेष्वेव, किन्तु वेदेऽपि मानस्याः सृष्टेः वर्णनमस्ति ।तथा हि "मनसा साधु पश्यति मनसा प्रजाः असृजन्त" । महाभारते च भगवान् महर्षिर्व्यासः—

प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैवदेवानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥

तथा च सर्वसमर्थो ब्रह्मा प्रथमं मनसा एव सृष्टिं करोति या मानसी सृष्टिः कथ्यते । तदनु महर्षयोऽपि तपस्यावलेन प्रथमं मानसीमेव सृष्टिं कृतवन्तः ।

प्रथमं भगवतो ब्रह्मदेवस्येच्छया अमलात्मनां सनकादीनां परमहंसानां सृष्टिः एतादृशी पूर्णा समुत्पन्ना यत्ते इच्छाविरहात् सृष्टिप्रवृत्तिविरहिता अभूवन् । ततो ब्रह्मणो द्वितीयया इच्छया प्रजापतयः समुत्पन्नाः, सेयं सृष्टिः प्रथमसृष्टितोऽवरास्ति । ते च मानससृष्टिकरणे प्रवृत्ताः तत्र सफला समर्थाश्च जाताः । ततो मानवपिण्डानां सृष्टिःप्रारब्धा । तदानीं सर्वे मनुष्यपिण्डधारिणो जीवाः विभिन्नरूपग्राहिणः समानाधिकारसौन्दर्यशालिनो मानसमैथुनोभयसृष्टिकरणे दक्षा आस्तिकाः पूर्णावयवाः पर्याप्तभोगा धर्मशीलाश्च भवन्तिस्म । अतः प्रवाहानुगामिनः शनैः शनैः मानसवलह्रासात् मानससृष्टिशक्तिविलोपोऽभूत् । केवलं मैथुनसृष्टिरेवावशिष्टा । सृष्टेः प्रवाह उत्तरोत्तरं अधोमुखीनो भवति । परमकारुणिको भगवान् मनुः मनुष्यसृष्टिमनुगृह्य दृढदार्शनिकमुक्तिवलेन वर्णाश्रमाणां सामाजिकशृङ्खलां धर्मशास्त्रप्रणयनादिसोपानेन वृहद्भूतां चकार । नो चेदनादौ प्रवाहे कियन्तः धर्मच्युता आध्यात्मिकभावविरहिता कर्तव्याकर्तव्यज्ञानशून्याः सन्तो विलयं गताःस्युः ।

विष्णुपुराणेसृष्टेः वहवः स्तरा वर्णिताः सन्ति। एका अज्ञानयुक्ता प्रकाशहीना स्थावरसृष्टिः, यत्र केवलस्य अन्नमयस्य कोषस्य विकाशो भवति । द्वितीया स्वेदजाण्डजजरायुजानां सृष्टिः, यत्र प्राणमयमनोमयविज्ञानमयकोषाणां किञ्चिद्विकाशो भवति । तत्र ज्ञानस्य लक्ष्यं नास्ति । तृतीया सृष्टिर्देवानामस्ति, ये भोगविलासादिषु एव प्रीतिं कुर्वन्ति ।

न ते किञ्चित्साधयन्ति यतो हि ते भोगयोनयः सन्ति। ततो मनुष्याणां चतुर्थी सृष्टिः। मनुष्येषु पञ्चानामपि कोषानां पूर्णो विकाशो जायते अतः ते साधकाः कर्मप्रवीणाश्च भवन्ति।

योगवलेन मानसिकप्रेरणाद्वारा गर्भाधानपूर्वकं सन्तानोत्पतिरपि श्रूयते, यथा भगवतो व्यासस्य दृष्टिपातमात्रेण धृतराष्ट्रस्य, पाण्डोः, विदुरस्य चोत्पतिः। स्त्रीपुरुषयोः संयोगं विनापि मानसिकशक्तिवलेन मनुष्योत्पत्तिरपि दृश्यते यथा धर्मराजेन्द्रवाय्वादीनां देवानां मानसिकप्रेरणया युधिष्ठिर-भीमार्जुनादीनामुत्पतिः, कालक्रमेण कलियुगे शनैः शनैः तपः शक्तेः ह्रासात् उपर्युक्तानां सृष्टीनां प्रवाहोऽवरुद्धः। केवलं मैथुनी सृष्टिरेवावशिष्टा। यस्या विस्तार इदानीं प्रचलति संसारे।

(३) वंशः

ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानां राज्ञां भूतभविष्यवर्तमानकुलपरम्परा वंशः कथ्यते। तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे सप्तमेऽध्याये—

राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः।

पुराणानि हिन्दूजातेरितिहासस्य मूलस्रोतांसि सन्ति। यद्यपि रामायणे महाभारते च प्रधानतया इतिहासस्यैव वर्णनं विद्यते; तथापि पुराणेषु इतिहासस्य विवेचनं सर्वोपकारकमतिसुगमतया कृतमस्तीति बहवः समालोचकाः सोल्लासं समर्थयन्ति। हिन्दुजातिरतिप्राचीनतमास्ति, सृष्टिकालादिदानीं यावदियं स्वरूपं सम्यक् संरक्षन्ती तथैव तिष्ठति। बहुभिराक्रमणैरपि अस्या मूलं सुरक्षितमस्ति। यत्र अन्यासां जातीनां वंशस्य इतिहासो न सन्तोषजनक उपलभ्यते; तत्र हिन्दुजातेरितिहासस्य वर्णनमादिकालादेव व्यवस्थितं मिलति। हिन्दुजातौ सूर्यवंश–चन्द्रवंश–भृगुवंश–वसिष्ठवंश–गौतमवंश–कश्यपवंशादयोऽनेके वंशाः वर्तन्ते। सृष्टेरारम्भत एवैतेषां वास्तविकी सुव्यवस्थिता वंशपरम्परा पुराणेषु विद्यते। यदि पुराणानि नाभविष्यंस्तदा

एवं क्रमवद्धपरम्परासम्पन्न इतिहासो नाप्राप्स्यत्; हिन्दुजातेः प्राचीनतमंच गौरवमनायासेनानंद्यत्। हिन्दुजातेः पुनरुत्थानम्, स्ववंशजानां कथायाः श्रवणेनैव भवितुमर्हति; नान्यथा। अतो हिन्दुजातेः वास्तविकस्येतिहासस्य ज्ञानाय, गौरवाय,समुन्नतये च पुराणानि अत्यादरणीयानि सन्ति।

शङ्का—कियन्तः समालोचकाः कथयन्ति यत् पुराणानां वंशावली परस्परविरुद्धा विद्यते, यतोहि एकस्मिन् पुराणे मनुमारभ्य रामपर्यन्तगणनायां यादृशो वंशक्रमो विद्यते स एवान्यास्मिन् पुराणे तद्विपरीतं उपलभ्यते अतः परस्परविरुद्धत्वात् पुराणोक्ता वंशावली अप्रामाणिकी अस्ति।

समीक्षा— सृष्टिकालाद् आरभ्य प्रलयपर्यन्तं क्रमवद्धं वंशवर्णनं सुगमं कार्यं नास्ति। यदि एकैकं कृत्वा वर्णयेत् तदा कार्यमिदं सम्पन्नं न स्यात्, अतः पुराणेषु क्वचन वंशावली क्रमशः लिखिताऽस्ति क्वचनच साधारणान् पुरुषानगणयित्वा प्रमुखाणामेवपुरुषाणामुल्लेखोऽस्ति। कुत्रापि तु तेषामेव महापुरुषाणामुल्लेखोऽस्ति येषां धार्मिकेन जगता महत्वशालिना कार्येण सह सम्बन्धोऽस्ति। अतः पुराणोक्तावंशपरम्परा सर्वत्र पितृपुत्रक्रमानुसारमेव न मन्तव्यम्, किन्तु कुत्रचित् अमुकस्य पुत्रः क्वचन च अमुकस्य वंशजः अमुकपुरुषो जातः, इत्येवं विरोधाभासस्यपरिहारः कर्तव्यः।

(४) मन्वन्तराणि

मनोः मनुपुत्राणाम्, देवानामिन्द्रस्य, ऋषीणाम्, अंशावताराणाञ्च घटनाया उल्लेखः मन्वन्तरं कथ्यते। तथाचाह श्रीमद्भागवते—

> मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः।
> ऋषयोंऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते॥

यदि मन्वन्तरज्ञानं न स्यात्तर्हि हिन्दूनामितिहासे महती अव्यवस्था समुपतिष्ठेत। स्वयम्भुमनोः समये के ऋषयः के च राजान आसन्

स्वरोचिषस्य मनोः के के सहायका आसन् ? उत्तमस्य मनोः समये कस्य पुराणस्य प्राधान्यमासीत्, रैवतकमनुकाले कीदृशी व्यवस्था आसीत् इत्यादिप्रश्नानां यथार्थमुत्तरं पुराणैर्विना को दातुं शक्नुयात्। मन्वन्तरज्ञानमन्तरा कस्यापि ऋषेः राज्ञो वा कलस्य कथं यथार्थं ज्ञानं भविष्यति ? एकस्मिन् कल्पे १४ मनवो भवन्ति, केन मनुना का स्मृतिः रचिता, तस्य स्त्रियाः किन्नामासीत् कियन्तश्चासन् तस्य तनयाः? इत्यादि ज्ञानं मन्वन्तरं विना न भवितुमर्हति। पुराणानुसारं सृष्टिकालादारभ्य प्रलयपर्यन्तं प्रायः चतुरर्बुदादधिक एव समयो व्यत्येति। एतावति महति समये का घटना कदाजीघटत ? कस्य प्रादुर्भावः कदाजायतेत्यादि रहस्यं ज्ञातुं भगवता व्यासेन मन्वन्तरपद्धतेराविष्कारः कृतः।

शंका—बहवो देशीया विद्वांसः समये समये संदिहते यत् हिन्दूनामितिहासे न कुत्रापि जन्मसंवदुल्लेखो विद्यते, नापि विशेषघटनानां समयो निर्दिष्टोऽस्ति, अतो भारतीयेतिहासः अनुपयुक्तोऽन्धकारमयश्चाति।

समीक्षा—द्विसहस्रवर्षमात्रे इतिहासे ईशामाध्यमेन जन्मतिथेरुल्लेखो भवितुमर्हति किन्तु अतिविपुले चतुरर्बुदवर्षमिते इतिहासे ईशासमाः अनेके उत्पन्ना अतोऽकिञ्चित्करीमिमां पद्धतिमनुपयुक्तां मत्वा त्रिकालदर्शिना महर्षिणा वेदव्यासेन समाधिना मन्वन्तरप्रणाली समाश्रिता। किञ्च ईशाविषयेऽप्ययं निश्चयो नास्ति यदयं सृष्टेः कियद्वर्षानन्तरं जातः ? तर्हि एतस्य माध्यमेन कालविभागस्य किं मूल्यमस्ति ? अपिच किम् ईसावर्षमेवमेव प्रलयप्रर्यन्तं प्रचलिष्यति ? लक्षवर्षाणां वार्ता तु दूरे तिष्ठतु, पञ्चसहस्रवर्षपूर्वं प्रचलितो यौधिष्ठिरः सम्वत्सरो न सर्वैरिदानीं ज्ञायते तर्हि ईशासम्वत्सरः सदा चलिष्यत्येवेत्यत्र कोऽस्ति निश्चयः ? संभाव्यते चाचिरमेव स्वतन्त्रे भारते कदाचिदीशासम्वत्सरस्स्थगितः स्यात्। अतोऽस्माकं पूर्वजैः किञ्चिदनिश्चितमुपायममत्वा प्रत्येकं सिद्धान्तं

सुनिश्चते सीम्नि समुपस्थापयन्ति। यथा घटिकायां द्वादशभिः चिन्हैः एकस्य दिनस्य २४ घटिकासमयज्ञानस्य व्यवस्था कृतास्ति तथैव पुराणेषु एकस्य कल्पस्य दीर्घसमयज्ञानाय १४ मन्वन्तरमाध्यमेन व्यवस्था कृतास्ति। अतः सृष्टिकालतः प्रलयपर्यन्तं घटनाज्ञानाय मन्वन्तरपद्धतेराविष्कारः सर्वथोपयोगी युक्तियुक्तश्चास्ति।

यदि मन्वन्तरमानेन केवलमिदमेव ज्ञातुं शक्यते यद् अमुकमन्वन्तरस्यामुकयुगे इयं घटनाऽजीघटत तर्हि पाश्चत्यपद्धत्यापि केवलमिदमेव ज्ञायते यत् अमुकघटना इयद्वर्षपूर्वं परं वाऽजायत। पाश्चात्य पद्धतौ अपि मासतिथिघटनापलप्रतिपालानां तु ज्ञानं भवत्येव नहि। यथा अल्पीयसि द्विसहस्रात्मके काले केवलं वर्षज्ञानमेव पर्याप्तं भवति तथैव चतुरर्बुदवर्षाणामितिहासे केवलं मन्वन्तरमात्रं युगज्ञानं वा कथं न पर्याप्तं स्यात्। तस्माद् यथा पाश्चात्यपद्धतौ तिथिघटीक्षणपलविपलादीनां ज्ञानमन्तरापि न कापि हानिर्भवति, तथैव मन्वन्तरपद्धतावपि वर्षज्ञानं विनापि न कापि क्षतिर्भवितुमर्हति। अतएवोक्तमभियुक्तैः—

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे॥

द्विसहस्रायुष्मत्याः पाश्चात्यजातेः अर्बुदवर्षायुष्मत्याः हिन्दुजातेश्च गणनायामेतावदन्तरं स्वाभाविकमस्ति। अतो यदि पाश्चात्यपद्धतौ केवलं वर्षज्ञानं पर्याप्तं वर्तते तर्हि अर्बुदवर्षात्मके हिन्दूनामितिहासे मन्वन्तरयुगज्ञानमेव पर्याप्तं प्रतीयते—

पुराणेषु या गाथा यानि चरित्राणि याश्च ऐतिहासिकघटना वर्ण्यन्ते, तासां सर्वासां स्वरूपं समाधियोगेन समाधिगम्यत्रिकालदर्शी महर्षिः व्यासो लोककल्याणाय वर्णितवान्। पुराणेषु प्रतिपादिता देवपदाधिकारिणां देवानां च गाथा सृष्टिसम्बन्धेनास्माकं परमोपयोगिनी वर्तते। दैवे जगति मनुपदमेकमत्यन्तमहत्वपूर्णं पदमास्ते, तत् खलु प्रतिमन्वन्तरं परिवर्तते। मन्वन्तरं नाम दैवराज्ये नानापरिवर्तनकारकः कालविशेषोऽस्ति

यथाऽस्मिन् मर्त्यलोके राज्ञाम्परिवर्तने अनेकविधं परिवर्तनमुपजायते, तथैव प्रतिमन्वन्तरं देवलोकमृत्युलोकयोः सभ्यतास्वरूपं तच्छृङ्खलाभिधानम्, तच्छासनपद्धतिश्चेति सर्वं परिवर्तते। यथास्मिन् लोके एकद्वित्रचतुःपञ्चशतवर्षेषु सभ्यतासदाचारादीनां परिवर्तनं दृश्यते, तथैव प्रतिमन्वन्तरं मनोः परिवर्तनेन साकं देवराज इन्द्रः अन्य महान्तो देवपदाधिकारिणो नित्यर्षयः पितरश्च परिवर्तन्ते। तथाचोक्तम्--

सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः।
एककाले हि सृज्यन्ते संह्रियन्ते च पूर्ववत्॥

(विष्णुपुराणे १ अंशे ३ अध्यायः)

अतः प्रतिमन्वन्तरं जीवानां शक्तौ, ज्ञाने, दैवजागतिकश्रृङ्खलादौ च महत् परिवर्तनमुपजायते। प्रतिमन्वन्तरं देवाः कर्मचालकाः, ऋषयो ज्ञानसञ्चालकाः, पितरश्च स्थूलभूतसञ्चालका भवन्ति। तेषामधस्तादनेके लघीयांसो देवपदाधिकारिणो भवन्ति, यथैकस्मिन् साम्राज्ये सम्राट् माण्डलिकादयश्च कार्यकारिणः पृथक् पृथक् भवन्ति, तथैव दैवराज्ये इन्द्रेण सह अनेकेषां देवपदाधिकारिणां सम्बन्धो भवति। प्रतिमन्वन्तरं यदा दैवी श्रृङ्खला परिवर्तते, तदा सृष्टेः बहवोंऽशाः, देवराजस्यानेका व्यवस्था अपि परिवर्तनंप्राप्नुवन्ति। प्रतिमन्वन्तरं यद् ज्ञानतारतम्यमुपलभ्यते, तत् तात्कालिकानां देवर्षिगणानां परिवर्तनमूलकमेवास्ति।

मन्वन्तरीयभूगोलेतिहासवर्णनेन सह वर्तमानभूगोलेतिहासयोः महत्पार्थक्यमस्ति। अतः कल्पान्तरीयेण मन्वन्तरीयेण भूगोलेतिहासेन सह आधुनिकभूगोलेतिहासयोः यदि सामञ्जस्यं न स्यात्, तर्हि न कापि हानिर्भवितुमर्हति। पुराणेतिहासेषु समुपवर्णिता विषया न लौकिकेतिहासरूपाः सन्ति, किन्तु प्राधान्येन धर्मरहस्यप्रदर्शनप्रधानाः सन्ति। पुराणेषु इतिहासवर्णनेन सह आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकविषयवर्णनमस्ति। अतः पुराणानि न लौकिकेतिहासरूपाणि भवितुमर्हन्ति।

त्रिकालदर्शी महर्षिर्व्यासः समाधिधिया मन्वन्तरीयाः कल्पान्तरीयाश्च गाथाः संकलय्य लोककल्याणहेतवे पुराणेषु प्रकाशयाञ्चकार। अतो नासां लौकिकैरितिहासैः सर्वांशेन सम्बन्धः। किं बहुना यदा इदानीमपि शतवार्षिके सहस्राब्दिके वा काले लौकिकेतिहासे देशकालपात्राणां सभ्यतायाः संस्कृतेश्च महत् परिवर्तनमवलोक्यते, तदा अनेकमन्वन्तरीये कल्पान्तरीये च विपुले काले कियत् परिवर्तनं भवितुमर्हतीति विद्वद्भिः स्वयमेव विचारणीयम्।

दैवराज्यस्य प्रधानतया त्रीणि कार्याणि सन्ति (१) कालव्यवस्था (२) कर्मशृङ्खला (३) पदाधिकारिणां सुव्यवस्था च। तत्र कालव्यवस्थापको राजा मनुरभिधीयते, कर्मफलदानेन सह जीवानां नियामको धर्मराजो विद्यते। अनेकविधानां देवपदाधिकारिणां प्रतिष्ठापको देवसत्वसुरक्षको देवराज इन्द्र उच्यते। जीवानां गमनागमनचक्रस्य नियामका अपरेऽपि अनेके देवाः तत्तत् पदेषु प्रतिष्ठिताः सन्ति।

यथाऽस्मिन् मृत्युलोके राजा, प्रजाः, राज्यशक्तिः, प्रजाशक्तिः, देशकालपात्राणां स्वरूपं च पृथक् पृथक् प्राप्यते, तथैव प्रतिमन्वन्तरं विभिन्नप्रकारको देवर्षिपितृसङ्घो जायते। तस्मात् प्रतिमन्वन्तरं देवराजस्य देवपदानाञ्च शृङ्खलायामवश्यं महान् भेदो भवितुमर्हति। मन्वन्तरपरिवृत्तौ मनुपदेऽन्यो मनुः प्रतिष्ठितो भवति। इमं कालपरिमाणं निरीक्ष्य बुद्धिमन्तो विद्वांस इदमवधारयन्ति यदेतस्मिन् महति काले बहु परिवर्तनं भवति। पदार्थविद्यावेदिनस्त्विदमामनन्ति यत् द्विसहस्रवर्षानन्तरं प्रस्तरगृहादीनामपि न कापि सत्ता स्थातुमर्हति। एतावता महता कालेन सर्वत्र वननदीप्रभृतिषु बहुविधं परिवर्तनं भवति।

ब्रह्मण एकं दिनं कल्पः कथ्यते। एकस्मिन् कल्पे चतुर्दश मन्वन्तराणि सहस्रसंख्याका महायुगाश्च भवन्ति। सत्य-त्रेता-द्वापर-कलियुगानामेको महायुगो भवति। एको महायुगो देवानां द्वादशसहस्रवर्षाणां भवति। तत्र चतुःसहस्रदिव्यवर्षाणां सत्ययुगं भवति। यथैकस्मिन्

दिने प्रातः सन्ध्याकालः सायं सन्ध्याकालश्च भवति। तथैव प्रतियुगं युगस्यारम्भे सन्ध्याकालः अन्ते च सन्ध्यांशकालोपि भवति। तत्र चतुःसहस्रदिव्यवर्षाणांसत्ययुगम्, चतुःशतानि वर्षाणि सन्ध्या, सन्ध्यांशश्चास्ति। त्रिसहस्रदिव्यवर्षाणां त्रेतायुगम्; शतत्रयवर्षाणां संध्या सन्ध्याशश्च। द्विसहस्रवर्षाणां द्वापरयुगम्; द्विशतवर्षाणां सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति। एवमेकसहस्रदिव्यवर्षात्मकं कलियुगम्, शतवर्षात्मिका सन्ध्या शतवर्षात्मकः सन्ध्यांशश्च भवति। एवं संकलनया द्वादशसहस्रवर्षाणाम् एकं चतुर्युगं भवति। तथा चोक्तम् मार्कण्डेयपुराणे ४६ अध्याये—

दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम्।
चतुर्युगं द्वादशभिः तद्विभागं शृणुष्व मे॥
चत्वारितु सहस्राणि वर्षाणां कृतमुच्यते।
शतानि सन्ध्या चत्वारि सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥
त्रेता त्रीणि सहस्राणि दिव्याब्दानां शतत्रयम्।
तत्सन्ध्या तत्समा चैव सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥
द्वापरं द्वे सहस्रे तु वर्षाणां द्वे शते तथा।
तस्य सन्ध्या समाख्याता द्वे शताब्दे तदंशकः।
कलिः सहस्रम् दिव्यानामब्दानां द्विजसत्तम!॥
सन्ध्या सन्ध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या कविभिः कृता॥
एतत् सहस्रगुणितम् अहर्ब्राह्ममुदाहृतम्।
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् मनवः स्युश्चतुर्दश।
भवन्ति भागशस्तेषां सहस्रम् तद्विभज्यते॥

विष्णुपुराणस्य प्रथमेंऽशे तृतीयेऽध्याये च—

दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम्।
चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे॥
चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम्।

दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥
तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ।
सन्ध्यांशश्चैव तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः ॥
सन्ध्या सन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ! ।
युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।
प्रोच्यते तत्सहस्रञ्च ब्रह्मणो दिवसं मुने ! ॥
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवस्तु चतुर्दश ।
भवन्ति परिमाणं च तेषां कालकृतं शृणु ॥

दिव्यवर्षविवरणम्—

	कालः	सन्ध्या	सन्ध्यांशः	योगः
सत्ययुगस्य	४०००	४००	४००	४८००
त्रेतायुगस्य	३०००	३००	३००	३६००
द्वापरयुगस्य	१०००	२००	२००	२४००
कलियुगस्य	१०००	१००	१००	१२००
संकलनम्				१२०००

मनुष्याणाम् एकं वर्षं देवानामेकं दिनं भवति । एवं मानवीय ३६० वर्षाणां देवानामेकं वर्षं भवति । तच्च दिव्यं वर्षं कथ्यते । द्वादश-सहस्रदिव्यवर्षात्मके काले दशसहस्रैः गुणनं कृत्वा पुनः ३६० गुणनेन मनुष्यवर्षाणि सिद्ध्यन्ति । तथाहि एकस्मिन् कल्पे—
१२००० × १००० = १२००००० देववर्षाणि १२००००० × ३६० = ४३२००००००० मनुष्यवर्षाणि भवन्ति ।

श्री मद्भागवते तृतीयस्कन्धस्यैकादशेऽध्यायेऽपि—

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यैः द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितम् ॥

चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
सङ्ख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥
सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसङ्ख्ययोः ।
तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥
त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ।
तावत्येव निशा तात ! यन्निमीलति विश्वसृक् ॥
निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ।
यावद्दिनं भगवतो मनून्भुञ्जंश्चतुर्दश ॥
स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु सम्पूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज !
सप्तषष्टि तथान्यानि नियुतानि महामुने ! ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालोऽयमधिकं विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येयं मानुषैर्वत्सरैर्द्विज ! ॥

इति विष्णुपुराणवचनानुसारं प्रत्येकमन्वन्तरकालः मानवीय-३०६७२०००० वर्षात्मको भवति । तत्र वैक्रमीयसंवत् २०१२ पर्यन्तं वर्तमानस्य सप्तमस्य वैवश्वतनाम्नोमन्वन्तरस्य १२०५३३०५६ वर्षाणि व्यतीतानि, १८६१८६९४४ वर्षाणि चावशिष्टानि सन्ति ।

चतुर्दशानां मनूनां नामानि

मन्वन्तरवर्णनं प्रायः सर्वेषु पुराणेषु विद्यते । तत्र विष्णुपुराणे १ अंशे ३ अध्याये १४ मनूनां नामानि एवं निर्दिष्टानि सन्ति–(१) स्वायम्भुवमनुः (२) स्वारोचिषमनुः (३) उत्तममनुः (४) तामसमनुः (५) रैवतमनुः (६) चाक्षुषमनुः (७) वैवस्वतमनुः (८) सावर्णिकमनुः (९) दक्षसावर्णिकमनुः (१०) ब्रह्मसावर्णिकमनुः (११) धर्मसावर्णिकमनुः (१२) रुद्रसावर्णिकमनुः (१३) रुचिर्मनुः (१४) भौममनुः । तथाहि—

स्वायंभुवो मनुः पूर्वः परः स्वारोचिषस्तथा ।
उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतं तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं यस्यैतत्सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय ! भविताष्टमः ।
नवमो दक्षसावर्णिर्भविष्यति मुने ! मनुः ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मनुः मुने ! ।
एकादशस्तु भविता धर्मसावर्णिको मनुः ॥
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः ।
त्रयोदशो रुचिर्नाम भविष्यति मुने ! मनुः ।
भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय ! भविता मनुः ॥

एष मृत्युलोको हि उपरिवर्तमानानां सप्तलोकानामन्यतमस्य भूलोकस्य चतुर्थो भागः । अत्रत्या जीवाः मातृगर्भादुत्पद्यन्ते मृत्युमपि प्राप्नुवन्तीति हेतोः अयं मृत्युलोक इति उच्यते । किञ्च मृत्युलोकप्रभवाः प्राणिनः स्वकीयकर्मपरवशाः सन्तो मृत्योरनन्तरं आतिवाहिकेन शरीरेण दैव-साहाय्यमवाप्य देवलोकेषु गच्छन्ति । तत्र स्वस्वकर्मानुसारं केचन स्वर्ग-लोके विविधं स्वर्गीयसुखमुपभुञ्जते । केचिच्च नरकलोके पापकर्मपरिणाम-मनेकप्रकारदुस्सहं दुःखमनुभवन्ति । मृत्युलोकादपरे त्रयो लोकाः देवलोकाः कथ्यन्ते । तेषु देवपिण्डधारिणो देवाः निवसन्ति, मानवपिण्ड-धारिणो मनुष्याः तान् द्रष्टुं न प्रभवन्ति । यदि तेषामनुग्रहो भवेत्, तदा द्रष्टुं शक्नुवन्ति । देवलोका अस्माकं मानवलोकादतीताः सूक्ष्माश्च सन्ति । तत्र यथा देवा देवपिण्डानि बिभ्रति, तथैवासुरा अपि देवपिण्डं दधति । तत्र विशेषस्तु एतावानेव वर्तते यद् आत्मोन्मुखवृत्तिप्रधाना देवाः इन्द्रियोन्मुखवृत्तिमुख्या असुराश्च भवन्ति । अतएव समये समये देवलोके प्रायो देवासुरसङ्ग्रामो भवति ।

तत्रोन्नतिकारिणो देवा न कदाचिदसुराणामधिकारमपहर्तुमिच्छन्ति, स्वाधिकारे एव ते सन्तुष्यन्ति, किन्तु विषयलोलुपा असुराः सर्वदैव देवाधिकारमात्मसात् कर्तुं यतन्ते । एतदेव देवासुरसङ्ग्रामस्य मूलङ्कारणमस्ति । यदा देवासुरसंग्रामेऽसुराणां विजयो जायते, पराजीयन्ते च देवाः, तदाऽघटितघटनापटीयस्या ब्रह्मशक्तेः महामायाया अनुकम्पया असुराणां पराजयेन दैवराज्ये पुनः शान्तिरायाति ।

भूलोकस्य चत्वारो भेदाः सन्ति । एकः पितृलोकः, यत्र धर्मराजापरनामधेयस्य यमस्य राजधानी, वर्तते द्वितीयो नरकलोकः, यत्राशुभकर्मकारिणो जीवाः फलभोगाय गच्छन्ति । तृतीयः प्रेतलोकः, यत्र मरणानन्तरं प्रेतभूता जीवाः कियत्कालं तिष्ठन्ति । चतुर्थश्चायं मृत्युलोकः, यत्र वयं वसामः । अस्मिन् मृत्युलोके एव मातृगर्भाज्जीवा जायन्ते, अन्यलोकेषु अयोनिजा एव जीवाः उपलभ्यन्ते । अस्य मृत्युलोकस्य गमनागमनकेन्द्रस्थानत्वाज् जीवा पितृप्रेतनरकात्मके लोकत्रये स्वस्वशुभाशुभकर्मफलभोगाय बम्भ्रम्यमाणा पुनः मृत्युलोके एव जन्म लभन्ते ।

(५) वंशानुचरितम्

वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥

(श्रीमद्भागवते १२ स्कन्धे ७ अध्यायः)

विशिष्टवंशेषु समुत्पन्नानां विशिष्टानां पुरुषाणां चरित्रवर्णनं वंशानुचरितमुच्यते । अत्र मृत्युलोकप्रभवाणां पुण्यकर्मशालिनां ऋषीणां धर्मरक्षणतत्पराणां राज्ञां च वंशजा वर्ण्यन्ते, सृष्टिश्रृङ्खलाया सदाचारादिविभागानाञ्च विस्तृतं वृत्तान्तमुपलभ्यते ।

मनुष्याणां समक्षे यदा घोराद्घोरतरापि विपदुपतिष्ठते, तदा महतो महानपि धर्मवेत्ता किङ्कर्तव्यविमूढो भवति; मनसि च बहुविधो विचार उपतिष्ठते । तदेषदपि अनवधानतया पतनं जायते । एवंविधविकटपरिस्थितौ स्वपूर्वजानां चरित्रं स्मृत्वा पतनादात्मनो रक्षणाय पुराणेषु वंशानुचरितस्य समावेशः कृतोऽस्ति ।

पुराणानुसारमेव वंशानुचरितस्य ज्ञानं भवितुमर्हति। यदि जगति पुराणानि न स्युस्तर्हि कथमिदं ज्ञातुं शक्यते यत् महाराजो युधिष्ठिरो हरिश्चन्द्रो वा महान् सत्यवादी आसीत्? राजा जनको विशिष्टो ब्रह्मज्ञानी राजा दिलीपश्चातिगोभक्तः आसीत्, अर्जुनोऽद्वितीयोधनुर्धरः ध्रुवप्रह्लादादयो बालकाः अपि परमभगवद्भक्ता आसन्। भगवतो रामस्यादर्शमयं जीवनचरित्रं यत्र विश्वमात्रं श्रद्धत्ते, अनसूयासतीसीतासावित्रीदमयन्तीप्रभृतीनां पूज्यपादानां सतीशिरोमणीनां भारतभूरमणीनां रमणीनामग्रेसराणां पवित्रतमं पातिव्रत्यम्—यच्छ्रुत्वा पापं दूरीभवति सर्वेषां शिरश्च समुन्नतं भवति। यदि पुराणानि न स्युस्तर्हि क एषां पवित्रं चरित्रं बोधयेत्? यदि पुराणेषु वंशानुचरितं न श्रूयेत तर्हि हिन्दूजातेः समस्तं गौरवम् आदर्शश्च विलुप्येत, संस्कृतिसदाचारास्तिकतावीरताब्रह्मचर्यपातिव्रत्यभगवद्भक्तिज्ञानकर्मणां समुज्वलमुपदेशश्च कथं प्राप्येत?

यद्यपि महाभारतसंग्रामे देशान्तरादागतानामनेकेषां राज्ञां पाण्डवानां दिग्विजये च भारतादन्यदेशानामपि वर्णनं विद्यते; तथापि वंशानुचरिते विशेषतो भारतीयानामेव राज्ञां चरित्रचित्रणं कृतं विद्यते।

त्रिकालदर्शिनो महर्षेर्व्यासदेवस्य योगदृष्टौ स्थूलो मृत्युलोकः सूक्ष्मो देवलोकश्च समानमेवाक्षिगोचरतामापद्यते। अतः वंशवर्णने दैवी सृष्टिः लौकिकी सृष्टिश्चोभये सम्मिलिते वर्णिते स्तः। यथा सूर्यादेः सूर्यवंशस्य वर्णनं दैवीसृष्टिवर्णनम्, दिलीपादेश्च सूर्यवंशस्य प्रभवः लौकिकवर्णनमुपलभ्यते।

यथा राष्ट्ररक्षानिमित्तं बहवो राजकीयविभागा भवन्ति, तथैव एकस्य ब्रह्माण्डस्य संचालने त्रयो मुख्यविभागा विद्यन्ते। एकोऽध्यात्मविभागो द्वितीयोऽधिदैवविभागस्तृतीयोऽधिभूतविभागश्च। तत्र प्रथमस्य ज्ञानविभागस्य सञ्चालका व्यासवशिष्ठादयः ऋषयः। द्वितीयस्य कर्मरूपाधिदैवविभागस्य सञ्चालका वसुरुद्रादिदेवगणाः। तृतीयस्य स्थूलशरीररूपाधिभौतिकविभागस्य सञ्चालका अर्यमाग्निस्वातादिपितृगणाः सन्ति।

तथाचाध्यात्मज्ञानसञ्चालको नित्यर्षिः कृष्णद्वैपायनो भगवान् व्यासः द्वापरयुगस्यान्तिमे भागे सत्यवत्यामवतीर्य वेदानां व्यासानन्तरं वेदविषयविस्तारद्वारा निखिललोककल्याणाय अष्टादश पुराणानि च व्यरचयत्। अतएव पुराणानि ज्ञानमयस्य वेदस्य भाष्याणि कथ्यन्ते। यदि पुराणानि लौकिकेतिहासपूर्णानि अभविष्यंस्तदा एकस्य पुरुषस्य चरितानि एकेनैव व्यासेन लिखितानि तत्तत्पुराणेषु भिन्नप्रकाराणि नाभविष्यन्। यथा देवीभागवते वर्णितात् शुकदेवचरितात् श्रीमद्भागवते प्रदर्शिते शुकदेवचरिते महद्वैषम्यं दृश्यते। अतः पुराणेषु वर्णितानि महापुरुषाणां चरितानि न केवलं लौकिकचरितवद् विज्ञेयानि नापि तेषां चरितादेः लौकिकवत् उपयोगो विधेयः, किन्तु तानि चरितानि भगवता वेदव्यासेन अलौकिकयोगशक्त्या पूर्वकल्पकल्पान्तराश्रितानि स्मृत्वा लोककल्याणाय प्रकटीकृतानि। तस्मात् पुराणान्यपि स्मृतिशब्दवाच्यानि भवन्ति। अतएवाभियुक्तैः "पुराणं हि स्मृतिः" इत्युच्यते।

एवं पुराणेषु सर्गप्रतिसर्ग वंशमन्वन्तरवंशानुचरितवर्णनद्वारा भारतीयप्राचीनपरम्परायाः सम्यक् संकलनं कृतमस्ति।

मत्स्य-कूर्म-शिव-भविष्य-वाराह-गरुड-ब्रह्माण्डादिपुराणेषु पूर्वोक्तं पञ्चविधमेव लक्षणं लिखितं वरीवर्ति, परं श्रीमद्भागवते ब्रह्मवैवर्तेच पुराणस्य दशविधं लक्षणमुपलभ्यते। तद्यथा—

सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च।
वंशो वंशानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः।
केचित्पञ्चविधं प्राहुर्महदल्पव्यवस्थया॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा॥

एवं सत्यपि पञ्चानां विषयस्तु सर्वत्र समानरूपेण वर्णितोऽस्ति।

केचित्तु महापुराणानि दश लक्षणानि सन्ति। उपपुराणानि पञ्चलक्षणानि भवन्तीति कथयन्ति।

एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः।
मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च॥

तथा च सूक्ष्मतत्वानां विकाशतिरोभावादिः सर्गः कथ्यते। स्थूलजगतः सृष्टिस्थितिसंहारादिः प्रतिसर्गः प्रोच्यते। ऐतिहासिक महापुरुषाणां वंशपरम्परा वंशो निगद्यते। तत्तद्घटनासमयज्ञानादिविधानं मन्वन्तरं मन्यते। धर्मसंकटसमये न्यायपथनिर्धारणोपयोगि महापुरुषाणामनुकरणीयजीवन-चरित्रवर्णनं वंशानुचरितं चोच्यते। पुराणानां पञ्चलक्षणत्वादेव पुराणलक्षणं ब्रुवता सायणाचार्येण स्पष्टमुक्तम्—

"जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गादिप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम्" इति॥

प्रलयः

य उत्पद्यते तस्याऽवश्यमन्तो भवतीति नियमानुसारं सृष्टेः अनन्तरं जगतः प्रलयावस्थापि समागच्छति। तथा च वर्तमानायाः सृष्टेः कदा लयो भविष्यतीति प्रश्नस्योत्तरं पुराणेषु महत्या वैज्ञानिकपद्धत्या दत्तमस्ति। पुराणानुसारं सृष्टिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं समयः कल्पः कथ्यते, एकस्मिन् कल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति। वर्तमानस्य कल्पस्य नाम श्वेतवाराहकल्पोऽस्ति। अत्र षड् मनवो व्यतीताः। सप्तमस्य वैवस्वतनाम्नो मनोः समयो व्यत्येति। अतः परं सप्त मन्वन्तराणि अवशिष्टानि सन्ति, एकं मन्वन्तरं एकसप्ततिचतुर्युगानां भवति, अर्थात् एकस्मिन् मन्वन्तरे ७१ कृत्वः सत्ययुगद्वापरत्रेताकलियुगानि व्यतियन्ति। अयं कलियुगोऽस्ति, एतस्य भोग्यवर्षाणि ४३२०००० सन्ति अस्मिन् मन्वन्तरे अष्टाविंशतितमः कलियुगो व्यत्येति। यस्य

२०१२ वैक्रमीयसम्वत्सरपर्यन्तं ५०५६ वर्षाणि व्यतीतानि, शेषाणि च ४२६९४४ वर्षाणि सन्ति। अतोऽस्मिन् कल्पे ४३ चतुर्युगानि ७ मन्वन्तराणि ८ सन्धयः अवशिष्टानि सन्ति। तथा च तद्विवरणम्—

वर्तमानकलेः भोग्यवर्षाणि	४२६९६८
शेष ४३ चतुर्युगानां भोग्यवर्षाणि	१८५७६००००
भोग्यसन्ध्या सन्ध्यांशवर्षाणि	१३८२४०००
भोग्यसप्तमनुवर्षाणि	२१४७० ४००००
	२३४७०५०९६८

एवञ्च २०१२ सम्वत्सरतः २३४७०५०९६८ वर्षानन्तरमस्य ब्रह्माण्डस्य प्रलयो भविष्यति।

विष्णुपुराणस्य प्रथमेंऽशेसप्तमेऽध्याये नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदात् चतुर्विधः प्रलय उक्तोऽस्ति। तथाहि—

नैमितिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज!
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र शेतेऽयं जगतीपतिः।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम्॥
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि।
नित्यः सदैवभूतानां यो विनाशो दिवानिशम्॥

तत्रैव ६ अंशे ३ अध्याये सर्वेषां प्राणिनां प्रलयस्तु त्रिविध उक्तः। तथाहि—सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसञ्चरः।
नैमितिकः प्राकृनिकस्तथैवात्यन्तिको लयः॥
ब्राह्मो नैमितिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिसञ्चरः।
आत्यन्तिकस्तु मोक्षाख्यः प्राकृतो द्विपरार्द्धकः॥

तत्र श्रीमद्भागवतस्य १२ स्कन्धे ४ अध्याये प्राकृतप्रलयो यथा—

द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
तदा प्रकृतयः सप्त कल्पान्ते प्रलयाय वै॥

एष प्राकृतिको राजन् ! प्रलयो यत्र लीयते ।
अण्डकोशस्तु संघातो विघात उपसाधिते ॥
पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्य ! वर्षति ।
क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रिताः प्रजाः ॥
सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं सांवर्तको रविः ।
रश्मिभिः पिवते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ॥
ततः संवर्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः ।
दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भूविवरानथ ॥
उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ।
दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ॥
ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ।
शतवर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ॥
तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ।

अर्थात्—ब्रह्मण आयुषः समाप्तौ प्राकृतः प्रलयः प्रारभते। तत्र प्रथमं शतवर्षाणि यावद्वृष्टिर्न भवति, प्रलयकालिकप्रखरसूर्यरश्मयो जलानि शोषयन्ति, येन सर्वे जीवाः कालकवलिता भवन्ति । ततः संकर्षणमुखोद्गतोऽनलः स्थावरजंगमात्मकं समस्तं संसारं भस्मसात्करोति । दह्यमानं चेदमखिलं विश्वं गोमयपिण्डमिव प्रतीयते । तदनन्तरं शतवर्षपर्यन्तं निरन्तरं धारासंपातं वर्षणं भवति येन सकलं जगज् जलमयं जायते। उत्पत्तिसमयेऽनुलोमक्रमेण यत्तत्त्वं यत उत्पद्यते, प्रलयसमये विलोमक्रमेण तत्तत्वं तत्रैव लीयते तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये—

तदा भूमेर्गन्धगुणं ग्रसन्त्याप उदप्लवे ।
ग्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥
अपां रसमयो तेजस्तल्लीयन्तेऽथ नीरसाः ।
ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥
लीयते चानिले तेजो वायोः खं ग्रसते गुणम् ।

स वै विंशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् ॥
शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ।
तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्गदेवान् वैकारिको गुणैः ॥
महान्ग्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्वादयश्च तम् ।
ग्रसतेऽव्याकृतं राजन्! गुणान् कालेन चोदितम् ।
न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।
अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥
न यत्र वाचो न मनो न सत्वं
तमो रजो वा महदादयोऽमी ।
न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा
न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥

नैमित्तिकप्रलयो यथा विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्याये—

चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले ।
अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी ॥
ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यशेषतः ।
क्षयं यान्ति मुनिश्रेष्ठ! पार्थिवान्यनुपीडनात् ॥
ततः स भगवान्विष्णू रुद्ररूपधरोऽव्ययः ।
क्षयाय यतते कर्तुमात्मस्थास्सकलाः प्रजाः ॥
ततस्स भगवान्विष्णुर्भानोस्सप्तसु रश्मिषु ।
स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तम! ॥
पीत्वाम्भांसि समस्तानि प्राणिभूमिगतान्यपि ।
शोषं नयति मैत्रेय! समस्तं पृथिवीतलम् ॥
समुद्रान्सरितः शैलनदीप्रस्रवणानि च ।
पातालेषु च यत्तोयं तत्सर्वं नयति क्षयम् ॥
ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपबृंहिताः ।
त एव रश्मयस्सप्त जायन्ते सप्त भास्कराः ॥

अधश्चोर्ध्वं च ते दीप्तास्ततस्सप्त दिवाकराः ।
दहन्त्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विज ! ॥
दह्यमानं तु तैर्दीप्तैस्त्रैलोक्यं द्विज ! भास्करैः ।
साद्रिनद्यर्णवाभोगं निःस्नेहमभिजायते ॥
ततो निर्दग्धवृक्षाम्बु त्रैलोक्यमखिलं द्विज ! ।
भवत्येषा च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृतिः ॥
ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरो हरिः ।
शेषाहिश्वाससम्भूतः पातालानि दहत्यधः ॥
पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान् ।
भूमिमभ्येत्य सकलं बभस्ति वसुधातलम् ॥
भुवर्लोकं ततस्सर्वं स्वर्लोकं च सुदारुणः ।
ज्वालामालामहावर्तस्तत्रैव परिवर्तते ॥
अम्बरीषमिवाभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा ।
ज्वालावर्तपरीवारमुपक्षीणचराचरम् ॥

ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिनः ।
कृताधिकारा गच्छन्ति महर्लोकं महामुने ! ॥
तस्मादपि महातापतप्ता लोकात्ततः परम् ।
गच्छन्ति जनलोकं ते दशावृत्त्या परैषिणः ॥
ततो दग्ध्वा जगत्सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः ।
मुखनिःश्वासजान्मेघान्करोति मुनिसत्तम ! ॥
ततो गजकुलप्रख्यास्तडित्वन्तोऽतिनादिनः ।
उत्तिष्ठन्ति तथा व्योम्नि घोरास्संवर्तका घनाः ॥
महारावा महाकायाः पूरयन्ति नभःस्थलम् ।
वर्षन्तस्ते महासारांस्तमग्निमतिभैरवम् ॥
शमयन्त्यखिलं विप्र ! त्रैलोक्यान्तरधिष्ठितम् ।
नष्टे चाग्नौ च सततं वर्षमाणा ह्यहर्निशम् ॥

प्लावयन्ति जगत्सर्वमम्भोभिर्मुनिसत्तम !
धाराभिरतिमात्राभिः प्लावयित्वाखिलं भुवम् ॥
भुवर्लोकं तथैवोर्द्ध्वं प्लावयन्ति हि ते द्विज ! ।
अन्धकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥
वर्षन्ति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ।
एवं भवति कल्पान्ते समस्तं मुनिसत्तम ! ।
वासुदेवस्य माहात्म्यान्नित्यस्य परमात्मनः ॥
सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि महामुने ! ।
एकार्णवं भवत्येतत्त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥
मुखनिःश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताञ्जलदांस्ततः ।
नाशयन्वाति मैत्रेय ! वर्षाणामपरं शतम् ॥
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान्भूतभावनः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमशेषतः ॥
एकार्णवे ततस्तस्मिञ्छेषशय्यागतः प्रभुः ।
ब्रह्मरूपधरश्शेते भगवानादिकृद्धरिः ॥
जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिन्त्यमानो मुमुक्षुभिः ॥
आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः ।
आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन्मधुसूदनः ॥
एष नैमित्तको नाम मैत्रेय प्रतिसञ्चरः ।
निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥

प्रलयस्वरूपञ्च यथा तत्रैव--

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभूच्च नान्यत् ।
श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥

—:०:—

वर्णाश्रमव्यवस्थासंरक्षणम् ।

पुराणानां प्रभावेण यावत्कालपर्यन्तं पवित्रतमेऽत्र भारतवर्षे वर्णाश्रम-व्यवस्था सुरक्षिता स्थास्यति, तावत्कालमाध्यात्मिकलक्ष्योपेता धर्म-प्राणा हिन्दूजातिर्न विनाशमेष्यति, तद् द्वारा देवानां मानवानाञ्च कल्याणं सततं संरत्स्यते एव । यदा वर्णसाङ्कर्येण पवित्रतमेयं वर्णाश्रम-शृङ्खला प्रणङ्क्ष्यति; तदा हिन्दुजातेः पतनमवश्यं भविष्यति । वर्णाश्रम-शृङ्खलायां नारीणां पातिव्रत्यधर्मस्य महत्त्वं सर्वमतिशेते । पातिव्रत्य-धर्मो हि वर्णाश्रमव्यवस्थाया मूलमस्ति । वर्णाश्रमधर्महासेनैव पातिव्रत्य धर्मस्य ह्रासः संभवति । राजैव प्रजा धर्ममार्गे प्रचालयितुं शक्नोति । यश्च नरेन्द्रो वर्णाश्रमशृङ्खलां सम्यक् प्रचालयति, स त्रिलोके वन्दितः स्वर्गसुखभाग् च भवति । तथाचोक्तं मार्कण्डेय पुराणे २७ अध्याये–

> वर्णधर्मा न सीदन्ति यस्य राज्ये तथाऽश्रमाः ।
> वत्स ! तस्य सुखं प्रेत्य परत्रेह च शाश्वतम् ॥
> उत्पथग्राहिणो मूढान् स्वधर्माच्चलतो नरान् ।
> यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ॥
> वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वंति ये नराः ।
> कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति हि ॥

वस्तुतो वर्णाश्रमव्यवस्थापालकानां सनातन धर्मिणाम् सकलं कर्म-कदम्बं वर्णाश्रमधर्ममूलकमेवास्ति । वर्णाश्रमपरम्परायां रजोवीर्यशुद्धिः प्रधानास्ति । अतएव सवर्णविवाहः प्रशस्यो धर्मसंगतश्च स्वीक्रि-यते । असवर्णविवाहः कामजः पापमयश्च आख्यायते । वर्णाश्रम-व्यवस्थोपेक्षणात् क्षत्रियोऽपि राजकुमारो नाभागो वैश्यत्वमापन्न इति मार्कण्डेयपुराणस्य ११३ अध्यायतोऽवगम्यते । वर्णाश्रमधर्मस्य मौलिकं दार्शनिकं च रहस्यमवलम्ब्य हिन्दूजातिरस्मिन् विकरालेऽपि काले स्थिरा वर्तते । अतएव हिन्दूजातेः पवित्रतायाः संरक्षणाय वर्णाश्रमव्यवस्थायाः संरक्षणमत्यावश्यकमस्तीति पुराणानां सिद्धान्तः ।

६

मुक्तिप्रयोजकानि पुराणानि

ननु पुराणानां मुक्तिप्रयोजकत्वं कथमितिचेत्, अत्रोच्यते; ऋतम्भरप्रज्ञया कृतसर्वतत्वसाक्षात्काराः लब्धयथार्थज्ञाना हि भारतीयसमाजनियमप्रवर्तका व्यासवाल्मीकिप्रभृतयो महामुनयो समाजोपकाराय निरन्तरं प्रयतमाना आसन्। यथा यथा समाजेभ्यः पापानि दूरीभवितुमर्हन्ति, तथा तथा सततं चेष्टन्ते स्म। यथा वा दुर्वृत्तैः सबलैः सुवृत्ताः दुर्बला नाभिभूयेरन्, पापाचारिभिः सत्कर्मचारिणो न पराभूयेरन्, समाजे किमप्यपूर्वं स्वर्गसुखमुपस्थाय मानवजन्म सार्थकं सम्भवेदिति सत्कर्मसु लोकानां स्पृहा समुपजायेत; तथा नियमान् व्यवस्थापयन्तः
तीतलेऽस्मिन् आर्यं सनातनधर्ममक्षुण्णं परिपालयितुकामाः निष्कामा महामनसः पूज्यतमाः अपि भूतले विहरन्तिस्म।

इदमसत्कर्म, एतदाचरणेन गाढतममसुखमुत्पद्यते सद्यः, येन पृथ्वीमिमां परिहाय लोकान्तरगमनेऽपि नास्ति निस्तारः। तत्र प्राक्तनेन दुष्कर्मणा प्राप्तं नरकमपि सर्वविधदुःखदायकमुपस्थितं भवति, तदा समुपतिष्ठते चात्मनि ग्लानिः, जायते च पापकर्मणो घृणा, उत्पद्यते च मनसि एवंविधा भावना यत् यदि कदाचिद् भूयः मानवजन्म लभेयं तदा न पुनः पापलेशमपि समुपार्जयेयम्, येनेदानीमीदृशं कठोरतरं दुःसहं दुःखमनुभूयत इति।

एतच्च विवरणं पुराण-प्रणेता व्यासः सरसेन, सरलेन, सुगमेन समीचीनेनोपन्यासमुखेन संयोजयामास। पुराणेषूपन्यासमुखेन पूर्ववृत्तं पठन्तो विजानन्तो जीवाः असत्कर्मणो विपन्निर्वर्तकतां सत्कर्मणश्च सुखादिसम्पादकतां ज्ञात्वा शुभकर्मणि प्रवर्तन्तेऽसत्कर्मभ्यश्च प्रतिनिवृत्य सुखमयं संसारं कर्तुं प्रभवन्ति, विलसन्ति च स्वयं परमानन्दे परमात्मनि।

प्रथमतो वाल्मीकिनामा महर्षिः रामायणप्रणेताऽस्मनोऽद्भुते प्रवन्ध-काव्ये वाल्मीकिरामायणे प्राधान्येन रामचरितं रावणचरितं च वर्णनीय-तयाऽवाललम्बे। तत्र श्रीरामस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य सर्वजनप्रियस्य पुण्यमयं चरित्रम्, तदनुयायिनां लक्ष्मणादीनां विशुद्धं प्रेम, कौशल्यादीनां मातृणामादर्शं स्नेहातिरेकम्, हनुमदादीनां भक्तिवैलक्षण्यम्, सुग्रीवादीना-मनुकरणीयं सख्यम्, निषादाधिपतेः सेवाकार्यं च प्रदर्शयामास। येनाति-निकृष्टे कष्टे निपतितोऽपि रामभद्रः कष्टं कष्टतया विज्ञातुं न शशाक, महादुःखेऽपि काञ्चित् सुखसन्ततिं समाशिश्रिये।

तस्य ललनाजनललामभूता त्रिलोकरमणीमणिः सहधर्मिणी जनकनन्दिनी भगवती सीता मूर्तिमतीव सतीत्वख्यातेः, सर्वभोग्ययोग्ये यौवने वयसि सर्वं राजकीयं सुखमेकपदे परित्यज्य घोरप्रचारे कान्तारे सुखेन स्वं पतिदेवं श्रीराममनुवव्राज। पतिसुखेनैव सर्वं सुखं मन्यमाना यथा पत्युर्न क्लेशलेशः सम्भवेत्तथा सर्वदा यततेस्म।

रामः लोकशिक्षार्थमेव पितुरादेशसंकेतमात्रेण विमातुः प्रीतये उपस्थितमपि बसुधाधिपत्यं सहसा सहर्षं तृणाय मत्वा चतुर्दश वर्षाणि यावदरण्ये स्थितो न लेशतोऽपि दुःखं समाश्रयत्, प्रत्युत राज्यभोग्यतोऽ-प्यधिकमेवानन्दं लेभे।

भरतो नाम कैकेयीगर्भजः महोदारतादिगुणगुम्फितहृदयः त्यागशील-निधिरपि राज्यमनङ्गीकृत्य ज्येष्ठभ्रातरं श्रीमन्तं रामं प्रत्यावर्तयितुं चित्रकूटं प्रतस्थे। तत्रासफलो भरतः रामपादुकामेव गृहीत्वा स्वशिरसि च संवहन् तामेव राजसिंहासने संस्थाप्य स्वयं नगराद्बहिरेव नन्दीग्रामे रामस्य प्रत्यावर्तनं यावत् राम इव कृततापसवेशः समयमतिवाहितवान्।

एवंप्रकाराणि बहूनि आदर्शमयानि उपदेशप्रदानि समाजसमुन्नयन-साधनभूतानि राष्ट्रहितकराणि उभयलोकसुखसम्पादकानि सद्वृत्तानि समुपलभ्यन्ते पुराणेषु इतिहासे च।

पुराणेतिहासयोरेतादृशानां सद्वृत्तानां पर्यालोचनात् परिणामे रामा-

दीनां सद्वृत्तधारिणां शुभसम्पादकतादर्शनेन जायते सद्वृत्तावलम्बने भूयसी समासक्तिः ।

तत्रैव दुर्वृत्तानि अपि कानिचिदुपलभ्यन्ते । यथाहि क्षपाचरराजो रावणः निखिलदुष्टकर्मानुबन्धी पापस्य सिन्धुरिव विविधदुर्विधानेन व्यस्तं चकार समस्तं जगत्, दुःखितानि च कृतवान् धर्मैकव्रतिनां निःस्पृहाणां यमनियमादिसाधनसमाशक्तमानसानां मुनीनां मनांसि, विध्वस्तवांश्च जगन्मंगलसाधनभूतं यज्ञादिकम् विश्वामित्रतपोवने राक्षसी राक्षसांश्चोपस्थाप्य।

तेन तेन पापसम्पादकेन धर्मविघ्नकर्मणा परिणामे राक्षसकुलविनिपात एव समुपलभ्यते । शुभकर्मानुरक्तानां शुभसम्पाताः, अशुभकर्मावलम्बिनामशुभसम्पाताश्च प्रादुरभवन ।

इतिहासेषु पुराणेषु च एवंविधानां सत्कर्मणां शुभहेतुतादर्शनेन, अशुभकर्मणामशुभहेतुताप्रदर्शनेन च लोकानां शुभेषु रतिमुत्पाद्य, अशुभकर्मणामशुभसाधनतामावेद्य तत्र तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिसम्पादनद्वारा परमपुरुषार्थं प्रति अनुकूलता सम्भवति पुराणानाम् ।

एवं महाभारते पुण्यचरित्राणां युधिष्ठिरादीनां शुभसाधकता, पापाचारिणां दुर्योधनादीनां चरित्रवर्णनेन असद्वृत्तस्य परिणामे विनाशमात्रफलकतामुपदर्श्य तत्रैव सम्पादितः कोऽपि सद्वृत्तासद्वृत्तयोर्ग्रहणपरिहारोन्मुखप्रसारो नरसमाजेषु ।

सन्ति हि पुराणेषु वहूनि पुण्यप्रकर्षसम्पादकानि वृत्तानि । यथा सुचरितानां चरित्रप्रकर्षवर्णनमुखेन दुष्टचरित्राणां चरित्रापकर्षवर्णनेन च साधारणजनानां व्यवहारविधौ शिक्षाप्रदानं पुराणानामुत्तमं कार्यं दर्शं दर्शं कस्य सहृदयस्य चेतो न चमत्कृतं भवति ?

पुराणेषु चतुर्णां वर्णानाम्, आश्रमाणाम्, पुरुषार्थानाम्, राजनीतेः, समाजरीतेः, लोकव्यवहारस्याचारविचारादीनां यथेष्टं वर्णनं विद्यते । उपासनाया भण्डारः, मुक्तिद्वारं च पुराणमेवास्ति । पञ्चदेवोपासनाया विचारः

भगवदवतारादीनां विशेषता पुराणेषु एव प्रतिपादिताऽस्ति। नवधा भक्तिकथा, भगवच्चरणेषु अनुरागविधिश्च पुराणेष्वेवोपलभ्यते। संसारस्य सर्वविधानां विषयाणामन्वेषणं पुराणद्वारैव भवितुमर्हति। किं बहुना? लोकद्वयसाधनप्रकारः पुराणेष्वेवावलोक्यते।

एवं पुराणेषु महापुरुषाणां चरित्राणि वर्णितानि सन्ति। मनुष्याः हि पुराणानां कथाः श्रुत्वा चतुर्णामपि धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं कर्तुं शक्नुवन्ति। तस्मात्सिध्यति निःशंसयं पुराणानां मुक्तिप्रयोजकत्वम्।

अवतारतत्त्वमीमांसा

अवतारवादो हिन्दुधर्मस्यैकः प्रधानो विषयोऽस्ति। उपासना-प्रणाल्या सहावतारवादस्य महान्घनिष्ठः संबन्धो वर्तते। अवतारस्य विस्तरतो वर्णनं पुराणेषु विद्यते। श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेनाऽर्जुनं प्रति आत्मनोऽनेकेषामवताराणां चर्चा कृताऽस्ति। तद्यथा—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन!।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप!॥

यद्यपि धर्मान्तरेष्वपि रूपान्तरेणावतारतत्वस्य सिद्धान्तः समुपलभ्यते, तथापि हिन्दुधर्मस्येदं वैशिष्ट्यमस्ति यदेतदीयमवतारतत्वस्य विज्ञानमेकस्यां सुदृढभित्तौ स्थितं वर्तते। वेदपुराणदर्शनशास्त्रानुसार-मीश्वरो मणिमालायां सूत्रमिव सर्वत्र व्यापकोऽस्ति। तस्य चित्कला उद्भिज्जस्वेदजाण्डजजरायुजमानवदानवदेवादिपिण्डेषु व्यापकाऽस्ति। अत एवेश्वरः सर्वान्तर्यामी सर्वव्यापकश्च निगद्यते। सर्वव्यापित्वेऽपीश्व-

रास्य चित्कलाया विकासे नियमोऽस्ति। यथोद्भिज्जयोनिषु भगवतः एकस्या एव कलाया विकासो विद्यते, स्वेदजेषुद्वयोः, अण्डजेषु तिसृणाम्, जरायुजेषु च चतसृणां कलानां विकासो वर्त्तते। मनुष्येषु पञ्च कलातोऽष्टकला पर्यन्तं विकासो भवति। अष्टकलातोऽधिककलानां धारणसामर्थ्यं मनुष्येषु न तिष्ठतीति हेतोरितोऽधिककलानां यत्र विकासो भवति, तच्छरीरं दिव्यैरुपादानैरुत्पद्यते, तदेवावतारः कथ्यते। अष्टकलातोऽधिका कला अवतारकलाः कथ्यंते। ८ कलात आरभ्य १५ कलापर्यन्तं विकासोंऽशावतारेषु भवति। पूर्णावतारे च षोडशानां कलानां विकासो जायते। अतो भगवतोऽवतारो विभिन्नकलासु भवति। तथा चोक्तं शम्भुगीतायाम्—

मर्मैवेका कलाशक्तेरुद्भिज्जेषु विकासते।
स्वेदजेषु कलाद्वैतमण्डजेषु कलाद्वयम्॥
चतस्रश्च कला भान्ति जरायुजगणेऽखिले।
पञ्चकोशप्रपूर्णत्वान्मर्त्येषु प्रायशोऽमराः॥
आकलापञ्चकादष्टकला नूनं चकासति।
नवारभ्य कला यावत् षोडशं मे यथायथम्॥
संविकाश्यावतारेषु नानाकेन्द्रोद्भवेषु च।
कुत्रचिन्मे प्रपूर्यन्तेऽवतारे पूर्णसंज्ञके॥

अल्पज्ञत्वाज्जीवः सर्वज्ञो भवितुं नार्हति, किन्तु सर्वव्यापित्वादीश्वरः सर्वज्ञोऽस्ति। सर्वज्ञत्वादेवेश्वरस्यावतारो भवति। एकस्य ब्रह्माण्डस्याधिष्ठातुरीश्वरस्य येऽवतारा भवन्ति, ते भगवदवताराः कथ्यन्ते। ब्रह्माण्डरक्षको भगवान् विष्णुरेवास्ति, अतः प्रायो विष्णोरेवावतारा भवन्ति।

यदा संसारे साधारणशक्तितः कार्यं न प्रचलति, धर्मस्य ह्रासो जायते, अधर्मश्च प्रवर्धते, असुरभावनापन्ना च भावना सज्जनानुद्वेजयति, तदा भगवान् स्वयमाविर्भूय धर्मं रक्षति, अधर्मं नाशयति, दुर्जनान्निहत्य सज्जनान्पालयति। तथाचोक्तं गीतायाम्—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

अवतारप्रयोजनं प्रदर्शयता भगवता व्यासेनापि श्रीमद्भागवते स्पष्टमुक्तम्—

"मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ।"

यथा निराकारा वाय्वग्न्यादयः सर्वव्यापित्वेऽपि संसारकल्याणाय साकारे काष्ठादिरूपे परिणता सन्तः लोकानुपकुर्वन्ति, तथैव सर्वव्यापको निराकारोऽपीश्वरः स्वमायासंयोगेन भक्तानां प्रार्थनानुसारं धर्मगोद्विज-देवसज्जनानां रक्षायै मानवादिशरीरेषु आविर्भवति । तथाचोक्तम् श्रीमद्भगवद्गीतयाम्—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, सम्भवात्यात्ममायया ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

गोविप्रद्विजसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः ।
रक्षामिच्छंस्तनुर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥

सर्वव्यापकत्वात्परमात्मनः शक्तिरपि सर्वव्यापिकाऽस्ति । जडचेतना-त्मकदृश्यद्वारैव तस्या विकासो भवति । अतएव विश्वस्मिन् यत्किञ्चिद् दृश्यते, तत्सर्वं तच्छक्तिरेवाऽस्ति । तथाचोक्तम् पञ्चदश्याम्—

सर्वशक्तिमयं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययम् ।
यथोल्लसति शक्त्याऽसौ प्रकाशमधिगच्छति ॥

भगवतो विष्णोः कियन्तोऽवतारा भवन्तीति जिज्ञासायां चतुर्विंशत्य-वतारान्निरूप्य श्रीमद्भागवते प्रथमस्कंधे तृतीयाध्याये व्यासदेवेन लिखितं यत्—

अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्वनिधेर्द्विजाः ! ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥

ऋषयो मुनयो देवा मनुपुत्राः महौजसः।
कला सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः॥
एते चांशकलापुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे॥
एतद्रूपो भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः।
मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि॥

तत्रापि मुख्या दशावताराः सन्ति। तथाहि—

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नृसिंहो वामनस्तथा।
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्किर्दश स्मृताः॥

यावदीश्वरनियमे कापि बाधा नोपतिष्ठते, तावन्नावतरति भगवान्। यदा तन्नियमेऽसामञ्जस्यमुपतिष्ठते तदा पञ्चकलात आरभ्य अष्टकलासु स्वविभूतिद्वारा सामञ्जस्यं स्थापयति। परं यर्हि विभूतिद्वारापि कार्यं न प्रचलति, धर्मधारा अव्यवस्थिता बोभवीति तर्हि तां व्यवस्थापयितुं कदाचिद् अंशेन कदाचिच्च सर्वाभिः कलाभिर्वावतरति भगवान्।

शास्त्रेषु पञ्चविधा अवतारा उपलभ्यन्ते (१) पूर्णावतारः (२) अंशावतारः (३) विशेषावतारः (४) अविशेषावतारः (५) नित्यावतारश्च। तत्र कलाभेदेनावतारो द्विविधो भवति-पूर्णावतारः, अंशावतारश्च। ९ कलातः १५ कलापर्यन्तमवतारः अंशावतारः कथ्यते। तथा षोडशभिः कलाभिरवतारः पूर्णावतारः प्रोच्यते, यथा परशुरामो द्वादशकलावतार आसीत् किन्तु सीतास्वयंवरानन्तरन्तस्य कला यदा रामे आकृष्टास्तदा स केवलं मुनिमात्रमवशिष्टः। तथाचोक्तं वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे—

ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम्।
पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपागमत्॥

यथा षोडशभिः कलाभिः परिपूर्णश्चन्द्रमा पूर्णः कथ्यते, तथैव यत्र भगवतः षोडशापि कला आविर्भवन्ति स भगवतः पूर्णावतारो निगद्यते। अत एवोक्तम् "षोडशकलो वै पुरुषः" इति। भगवतो वामनाद्यवतारा अंशावतारा आसन्। भगवान् श्रीकृष्णस्तु पूर्णावतार आसीत्। तथाचोक्तम् श्रीमद्भागवते—

'अन्ये चांशकला पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति।

अंशावतारपूर्णावतारयोरिदमेवान्तरमस्ति यत्—अंशावतारस्य कर्म एकदेशस्यैककालस्यैकस्याः परिस्थितेः कदाचिदेकस्यापि कस्यचित्कृते हितकरं भवति, किन्तु पूर्णावतारस्य कर्म संपूर्णस्य देशस्य सकलस्य कालस्य सर्वासामेव परिस्थितीनां सर्वेषां जीवानां च हिताय भवति। यथांशावतारस्य परशुरामस्य क्षत्रियसंहारकर्म तदानीमावश्यकमासीत्, किन्तु तत्सर्वदा आवश्यकं नास्ति। बुद्धसमये चेश्वरमुपेत्य यज्ञविरोधं च विधाय अहिंसाप्रचारस्तदानीं परमावश्यकः आसीत्, परन्तु यज्ञविरोधो न सर्वकालोपयोगी विद्यते। किन्तु लीलापुरुषोत्तमस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य चादर्शमयः कार्यकलापः सकलस्य देशस्य, कालस्यावस्थायाः, सर्वेषां जनानां च कृते अत्यन्तमुपयोगी अनुकरणीय आश्रयणीयश्चाऽस्ति। एवं निमित्तभेदादपि द्वावतारौभवतः, विशेषावतारोऽविशेषावतारश्च, तत्र विशेषावतारः दीक्षासमये शिष्याणामन्तः करणे भवति। अतएव गुरुर्ब्रह्मादिरूपो मन्यते। तथाहि—

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुरेव परम्ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

अविशेषावतारेषु कादाचित्को भगवद्भावस्यावेशो भवति। यदा भगवद्भावस्यावेशो भवति, तदा स भगवत्समो भवति, अन्यथा साधारणजन इव प्रतीयते। सनकादिनारदपृथुप्रभृतयो महापुरुषाःअविशेषा अवतारा आसन्। तथाचोक्तम्—

आविष्टोऽभूत् कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः ।
अविशेषः पृथुर्देवः शंखी चक्री चतुर्भुजः ।।

मनुष्याणामन्तः करणेषु नित्यावतारो भवति, यथा सर्वशक्तिमतः सर्वव्यापकस्य ज्ञानमयस्य परमात्मनः सर्वत्र सत्वात्सर्वजीवानां हृदये विराजमानः स पापकर्मतः प्राणिनो निवारयति, पुण्यकर्मणि च प्रेरयति येन जीवस्य पापकर्मतः सदा संकोचः, धर्मकार्येषु च प्रवृत्तिर्भवति।

सृष्टिकार्योपयोगिनो यस्य यस्यावतारस्य नाम्नां यद्यद् पुराणं निर्मितमस्ति, तत्र तस्य तस्यावतारस्य विशेषवर्णनं विद्यते, तद्द्वाराच कस्मैचिदुपदेशोऽवश्यं प्राप्यते। यथा मत्स्यपुराणे मत्स्यद्वारा मनवे, कूर्मपुराणे कूर्मद्वारा देवताभ्यः, वाराहपुराणे वाराहद्वारा पृथिव्यै, नरसिंहपुराणे नरसिंहद्वारा प्रल्हादाय, वामनपुराणे वामनद्वारा वलये उपदेशो दत्तोऽस्ति। सर्वेष्वपि पुराणेषु प्रायोऽवतारस्य चर्चाऽस्ति। तस्येदमेव मुख्यं कारणमस्ति यन्मनुष्या अवताराणां चरित्रं श्रुत्वा महिमानञ्चावगत्य स्वान्तः करणेषु भक्तिज्ञानवैराग्यादिद्वारा मानव-जीवनस्य लक्ष्यभूतां भगवत्प्राप्तिं कर्तुं समर्था भवेयुः । पुराणेष्वैकमत्या स्वीकृतमस्ति यद् धर्मसंस्थापनद्वारा जगतो रक्षायै समये समये स्वयं सर्वशक्तिमान्परमात्मा पवित्रतमेऽत्र भारतवर्षेऽवतरति।

श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ, दशमस्कन्धे गर्भगीतायां च भग-वतोऽवतारविषयेऽनेकानि कारणानि बहवो युक्तयश्च प्रदत्ताः सन्ति। जगति नैवंविधं किञ्चित्स्थानमस्ति, यत्र सर्वव्यापकस्य निराकारस्य पर-मात्मनः सत्ता न स्यादतोऽवतारशब्दस्यायमर्थो नास्ति यत्परमात्मा कुतो-ऽप्यागच्छति, किन्तु अवतारशब्दस्य वास्तविकोयमऽर्थोऽस्ति यदव्यक्त-रूपेण सर्वत्र विराजमानस्य परमात्मनो व्यक्तीभवनम्। "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत्" इति यजुर्वेदानुसारं इह जगति यत्किंचि-दस्ति, तत्सर्वंपरमात्मनः स्वरूपमेवास्ति। तथाच भगवान् विष्णुर्यदा जगद्रक्षाभिप्रायेण स्वचिन्मय-कलायाः स्वशक्तेश्च प्रकाशं कस्यचन

जीवस्याश्रयेणेह जगति विशेषतः प्रकाशयति, तदा सैव लीलाविग्रहरूपा तस्य सर्वप्रत्यक्षावस्थाऽवतारशब्दाऽभिधेया भवति। अतो व्यक्तत्वेऽपि परमात्माऽव्यक्तोऽस्ति। प्राकट्येऽपि गुप्तोऽस्ति। यदा संसारिणो अज्ञा जीवाः परमात्मानमनवगत्य अत्याचारानाचारादिषु प्रवर्तन्ते, तदा जगतो व्यवस्थां कर्तुमेकस्याः शक्तेरेवावश्यकताऽस्ति। अतस्तद्रूपे स्वयं परमात्मैवावतरति।

न केवलं पुराणेष्वेव किन्तु वेदे ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदि, रामायणे, महाभारते च अवताराणां प्रसङ्ग उपलभ्यते। यथा ऋग्वेदे–"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधेपदम्।" (१।२२।१७) शतपथ ब्राह्मणे च "वामनो ह विष्णुरासनम्" ।१२।५।५ इत्यादिना वामनावतारस्य प्रसंग उपलभ्यते। अथर्ववेदे–"वराहेण पृथ्वी संविदाना"(१२।१।४८)। तैत्तिरीयारण्यकेच–

" उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना "

"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वा चरत् सह मामपश्यत्, तं वराहो भूत्वा हरत्, स वराहोरूपं कृत्वाऽप्सुन्यमज्जत्, स पृथ्वीमध्ये आर्छत्।"

इत्यादिना च वाराहावतारस्य प्रसङ्ग उपलभ्यते। शतपथब्राह्मणे च–

"मनवे ह वै प्रातः मत्स्यः सहापाणी आपेदे सहास्मै वाचमुवाच, बिभृहि माम्, पारयिष्यामि त्वेति। कस्मान्मां पारयिष्यसीति औघ इमा सर्वाः प्रजा निर्वोढा स्ततस्त्वा पारयिताऽस्मि।" (१।८।१।१) इत्यादिना मत्स्यावतारस्योपाख्यानमुपलभ्यते। तैत्तिरीयारण्यके च कूर्मावतारस्य प्रसङ्ग एवमस्ति–

"अन्तरतः कूर्मभूतः तमब्रवीत् मम वै त्वङ्मांसात् समभूत् नेत्यब्रवीत् पूर्वमेवाहमिहासम् हति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् स सहस्रशीर्षा: पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद् भूत्वोदतिष्ठत्।" (१२३।।३) इति।

"वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि तन्नो नरसिंहः प्रचोदयात्" (१।१।३१) इत्यादिना तैत्तिरीयारण्यके नरसिंहावतारस्य प्रसङ्ग उपलभ्यते

ऋग्वेदे—"विश्वामित्रो यदवहत्सुदासम्" (३।३।२२)

सामवेदे च—

"शुभ्रकेतै द्यु तिभिरग्निवि तिष्ठिन्नुषद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात् ।" (१५।२।१।३)

इत्यादिना रामावतारस्य प्रसङ्गः उपलभ्यते ।

ऋग्वेदे—

"यदप्रवीता दधते ह गर्भं सदाचिज्जगतो भवसीदुदूतः" (४।७।७।८)

अथर्ववेदे च—

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पीतेव पुत्रानभिरक्षतामिदम्' (२।१३।१)

तैत्तिरीयारण्यके च—

"नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।"

(१०।१।६)

छान्दोग्योपनिषदि च—

"एतद्घोरआंगिरस कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाच ।" (३।१८।६)

इत्यादिना कृष्णावतारस्यच पुष्कलः प्रसङ्गः प्राप्यते ।

वैदिकग्रन्थेषु येषामवताराणा माभासो मिलति तेषामेव पुराणेषु रूपान्तरेण विस्तारउपलभ्यते । तस्मात्पुराणप्रतिपादिता अवतारा वेदमूलका एव सन्तीति न कापि विप्रतिपत्तिर्भवितुमर्हतीति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ।❀
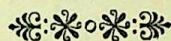
❀ अवतारतत्वविषये इतोऽधिकं जिज्ञासुभिः मत्कृतायां पुराणतत्व-मीमांसायां द्रष्टव्यम् ।

भक्तितत्वविवेचनम्

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं
यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं
तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥

इह खलु संसारे सुखं मे भूयात् दुःखं माभूत्, इति दुःखं हातुं सुखञ्च लब्धुं सततमभिलषति प्राणिमात्रम् । नहि कोऽपि स्वल्पे सुखमनुभवति, सर्वोऽपि जनोऽधिकादधिकमेव सुखं वाञ्छति ।

सुखान्वेषणे शती सहस्री भवितुमिच्छति, सहस्री लक्षी, लक्षी च राजा बुभूषति, राजा चक्रवर्ती, चक्रवर्ती चैन्द्रं पदमाकांक्षति । जीवो यावदनन्तं सुखं न लभते, तावत् प्रयतमान एव तिष्ठति । तथा चाह भगवती छान्दोग्य श्रुतिः—"नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम् ।"

एवञ्च भगवत्साक्षात्कारस्वरूपमेवात्यन्तिकमनन्तं सुखमेव जीवस्य वास्तविकं लक्ष्यं चरममुद्देश्यं मानवशरीरलाभस्य फलञ्चास्ति । आत्यन्तिकं निरतिशयं सुखमेव मोक्षः, मुक्तिः, परमपुरुषार्थः, निःश्रेयसञ्चोच्यते । एतल्लब्ध्वा जीवः कृतकृत्यो भवति, न तस्य किञ्चित्कर्तव्यमवशिष्यते । एतदेव सुखस्य चरमा सीमा परमा च गतिरस्ति । तथाचोक्तं वेदे—

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।"

श्रीमद्भगवद्गीतायाञ्च—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

यद्यपि "अपाम सोमममृता अभूम" इति श्रुत्या सोमपानादिभिः लभ्यस्य स्वर्गादेरपि सुखसाधनत्वं प्रतीयते, तथापि "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति गीतावाक्ये भोगेन पुण्यानां क्षयात्स्वर्गाच्च्युतिदर्शनान्न तदात्यन्तिकं सुखसाधनं मन्यन्ते विद्वांसः।

वेदान्तसिद्धान्तानुसारं ब्रह्मैव पूर्णसुखस्वरूपं निरतिशयानन्दरूपमस्ति। अभेदोपासनया तत्साक्षात्कृत्य जीवः सर्वदुःखविमुक्तो भूत्वा परमानन्दं विन्दते शाश्वतीं च शान्तिं लभते।

भेदोपासनया च परमात्मनः साक्षात्कारं सम्पाद्य जन्म-मृत्युबन्धन-क्लेशरहितो जीवः सगुणस्य भगवतो नित्यलीलाधाम्नि अप्राकृतशरीरेण निवसन् भगवत्सांनिध्यसुखमनुभवति। अतः भगवत्स्वरूपसाक्षात्कारमन्तरा न किमप्यस्ति वास्तविकं सुखम्। निरतिशयसुखेप्सुभिः भगवत्स्वरूपसाक्षात्काररूपमुक्तयेऽवश्यं प्रयत्नो विधेयः।

कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भवतीशकृपा तथा।
ज्ञानं तेन विमुक्तिश्च मोक्षधर्मार्थसंग्रहः॥

इतिवचनानुसारं मुक्तेः प्रधानानि त्रीणि साधनानि सन्ति। निष्काम कर्म, ज्ञानं, भक्तिश्चेति। तेषु ज्ञानस्य कृपाणधारासमानत्वेन सर्वसुलभत्वाभावात्-निष्कामकर्मणश्च कष्टसाध्यत्वाद्भक्तिरेव सर्वसाधारणा सुभगा सुलभा च प्रतीयते।

सत्ययुगादौ ज्ञानवैराग्ययोर्मोक्षसाधकत्वेऽपि कलियुगे भक्तेरेव प्राधान्यमस्ति। तथाक्तोक्तं पद्मपुराणे—

सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्यौ मुक्तिसाधकौ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मसायुज्यकारिणी॥

किञ्च—न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनापि कर्मणा।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः॥

तत्र कः भगवान्? काच तस्यभक्ति? इति प्रश्ने संक्षेपादिदमेव वक्तुं शक्यते यत्—यः सर्वशासकः, सर्वशक्तिमान, सर्वान्तर्यामी, सर्वसाक्षी

सर्वज्ञश्चास्ति। यस्य भक्त्या मानवः सकलदुर्गुणदुःखविमुक्तो भूत्वा विशुद्धो भवति। योऽजोऽपि जीवेषु दयां कृत्वा—

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

इति गीतायां स्वकीयप्रतिज्ञानुसारं जीवानां कल्याणाय, धर्मप्रचाराय, दुष्टदलनाय च समये समये स्वलीलया देवमनुष्यपशुपक्ष्यादिषु साकाररूपेण प्रकटीभूय भक्तानाह्लादयति; शास्त्रीयमर्यादां स्थापयति, सुखयति च लोकम्। यश्च सत्ययुगे हरिरूपेण, द्वापरे कृष्णरूपेणाविर्भवति, स एव नित्यः, अविनाशी विज्ञानानन्दघनः सर्वव्यापी परमात्मा भगवान् बोद्धव्यः।

भक्तेः किंस्वरूपम् ? इति जिज्ञासायाम् प्राह महर्षिः शाण्डिल्यः—

"सा परानुरक्तिरीश्वरे"

देवर्षिर्नारदः—"सा त्वस्मिन्परमप्रेमरूपा, अमृतस्वरूपा च"

अङ्गिराश्च—"सानुरागरूपा"

नारदपञ्चरात्रे तु—

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम्।
हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥ इत्युक्तम्।

एभिरिदं ज्ञायते यत् भगवति अनन्यं प्रेमैव भक्तिरस्ति।

भजसेवायामितिधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नो भक्ति शब्दार्थः सेवाऽस्ति। यथा भक्तेः पूर्णता फलेनास्ति, तथा भक्तेः पूर्णता भगवत्यनन्यप्रेम्णैवास्ति।

यद्यपि भगवद्भक्तौ जीवमात्रस्यास्त्यधिकारो न्याययुक्तः हनुमज्जाम्बवद्गरुड राजेन्द्रकाकभुसुण्डिजटायुप्रभृतीनां पशुपक्षिप्लवङ्गमादीनां

भगवद्भक्त्या परमपदप्राप्तिदर्शनात्, तथापि सर्वसाधारणपशुपक्षिषु ज्ञान-साधनयोरभावादीश्वरभक्तिं कर्तुमसमर्थतया शास्त्रकारा ईश्वरभक्तौ प्रधानतया मनुष्याणामेवाधिकारं वदन्ति। तथाच बादरायणसूत्रम्--

शास्त्राधिकारत्वान्मनुष्यस्य"

भगवद्भक्तौ रूपस्यायुषश्च न मूल्यमस्ति, न च विद्यायाः, धनस्य जातेश्चोत्कर्षोऽप्यपेक्ष्यते। न वा सदाचारस्य सद्गुणस्य च प्राधान्यमस्ति, नापि बलं मुख्यं विद्यते किन्तु प्रेमैवानन्यं प्रतीक्षते भगवान्। तथाचोक्तं जीवगोस्वामिना—

व्याधस्याचरणं ध्रुवस्य च वयो विद्या गजेन्द्रस्य का ?
का ज्ञातिर्विदुरस्य यादवपतेरुग्रस्य किं पौरुषम् ?
कुब्जायाः कमनीयरूपमधिकं किं तत्सुदाम्नो धनम् ?
भक्त्या तुष्यति केवलं न च गुणैर्भक्तिप्रियो माधवः ॥

भगवतः भक्तेन समः प्रियो न वैकुण्ठवासो नापि विशुद्धं योगिनां हृदयं विद्यते, किन्तु कीर्तनमेवास्ति सर्वप्रियं भगवतः। तथाचोक्तं नारदं प्रति भगवताविष्णुना--

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ! ॥

भक्तिर्भगवतः प्राणतोऽप्यधिका प्रियाऽस्ति भक्त्या प्रार्थितो भगवान् नीचगृहेष्वपि गच्छति। तथाचोक्तं नारदेन भक्तिं प्रति पद्मपुराणे—

त्वं तु भक्ते ! प्रिया तस्य सततं प्राणतोऽधिका।
त्वयाहूतस्तु भगवान् याति नीचगृहेष्वपि ॥

प्रगाढ्या भक्त्या प्रसन्नो भगवान् सर्वमपि कार्यं परित्यज्य एकस्य भक्तस्य कृतेऽलौकिकं कर्म निवर्तयति-असम्भवञ्च सम्भावयति। तथाच सर्वशक्ति-सम्पन्नः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थोऽपि भगवान् कृष्णः पाण्डवकुल-नन्दनस्य धर्मराजस्य भक्तिगुणगरिम्णा उत्कृष्टः कौरवकुलं दूरे परि-

त्यज्य पाण्डवकुलस्य मंगलचिन्तायां नियतं व्यापृतो बभूव; अर्जुनस्य रथे हीनकर्म सारथ्यमपि स्वीचकार।

भगवान् प्रह्लादस्य भक्त्याकृष्टो यत्र यत्र तस्य विपदमभिलक्षितवान् तत्र तत्र तां वारयितुं प्रववृते। मदमत्तस्य करिणः पादतलेन मर्दितः शैलशिखारात्भूमौ प्रक्षिप्तः जीवनापहारकं च विषलड्डुकं मधुरमोदकत्वेन परिणमय्य भगवता पालितः प्रह्लादः। हरिनामस्मरणमात्रेन भक्तिरसाभिप्लुतः प्रह्लादः "क्व ते नारायणः ?" इति पित्रा हिरण्यकश्यपुना पृष्टः "सर्वत्रैव वर्तते मे नारायणः" इत्युक्तवान्। पुनः "यदि सर्वत्रैव वर्तते ते नारायणस्तदत्र स्तम्भे अपि वर्ततां नाम" इत्युक्तवति पितरि "बाढम्" मिति यदा प्राह,प्रह्लादः तदेव तेन सवेगमभिहतात स्तम्भान्नारायण उत्कटे नृसिंहरूपे आविर्भूय भक्तस्य प्रतिकूलाचारिणं हिरण्यकशिपुं नखैर्विदारयन् पञ्चत्वं प्रापयामास, प्रह्लादं च तत्रैव राज्येऽभिषिच्य भक्तस्य भगवच्चिन्तनपरस्य साहाय्यं सम्पादयामास। तथाचाह श्रीमद्भागवते व्यासदेवः—

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् मध्ये सभायां न मृगं न मानुषम्॥

एवं पञ्चवर्षयस्कस्य ध्रुवस्य हिंस्रश्वपदसमाकीर्णेऽरण्ये रक्षां चकार। तस्य परमया भक्त्या सुतरां सन्तुष्टो भगवान् स्वकीयवैकुण्ठलोकस्याप्युपरि कञ्चिन्नूतनं लोकं तदर्थं निर्माय दर्शितवान् भक्तजने किमपि स्नेहातिरेकम्।

द्वापरे द्रौपदी यदा दुःशासनेन केशेषु परिगृहीता कौरवसभायां विवस्त्रां कर्तुमभिलषिता, तस्य तदैवैकान्तया भक्त्या तया—

गोविन्द ! द्वारिकावासिन् ! कृष्ण ! गोपीजनप्रिय !
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव !
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन !
प्रपन्नां पाहि गोविन्द ! कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥

इत्येवमभ्यर्थितो भगवान् तस्या वसनरूपेण परिणतो भूत्वा लज्जां परिरक्ष्य दर्शितवान् भक्तिमर्यादां प्रचारितवांश्च द्रौपद्याः पातिव्रत्यप्रकर्षम् ।

भक्तेः प्रणयस्य हृदयानुरागरूपस्य स्नेहस्य च दृश्यते समुत्कर्षः वृन्दावनलीलायाम् । तत्र हि परमया भक्त्या प्रणयादिना वा समाकृष्टो हरिः सर्वेषामेव काम्यं फलं सम्पादयामास । बालोऽपि कृष्णः शिशुजनैरसाध्यानि कानिचित्कर्माणि सम्पाद्यात्मन ईश्वरतां दर्शितवान् ।

अम्बरीषपृथुप्रभृतयो राजानः प्रेम्णा भगवन्तमर्चयित्वाऽनायासेन तं प्रापुः । सुदामा केवलैः पृथुकतण्डुलकणैः, गजेन्द्रः केवलेन पुष्पेण, सबरी च बदरीफलैरेव भगवन्तं सन्तोष्य स्वीयां स्वीयामभिलाषां पूरितवन्तः, प्राप्तवन्तश्च तत्कृपया परमं पदम् ।

एतत्सर्वं पर्यालोच्येदं वक्तुं शक्यते यत्सत्यमुक्तं भगवता गीतायाम्—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

अनन्यया भक्त्या सन्तुष्टो भगवान् भक्तस्य सर्वविधां विपदं वारयति मनोरथं च सर्वं पूरयति । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते—

समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवम् ,
महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ॥
भवाम्बुधिर्वत्सपदं परं पदम् ,
पदं पदं यद्विपदो न तेषाम् ॥

भगवति समासक्तो भक्तो मुक्तिं लब्ध्वा न च पुनः जन्ममरणचक्रे चंक्रमितो भवति । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते—

शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्
नामानि रूपाणि च मंगलानि ते ।
क्रियासु यावच्चरणाविन्दयोः
आविष्टचेता न पुनर्भवाय ॥

--(०):※:(०)--

यद्यपि भक्तेः वर्गीकरणविषये विदुषां भिन्नं भिन्नं मतं विलोक्यते, तथापि प्रधानतया निम्नाङ्कितं मतद्वयं सर्वसाधारणं प्रचलति।

(१) भक्तिस्तावद् द्विधा, गौणी परा भेदात्। गौणी पुनर्द्विधा–वैधी रागात्मिका च। वैधी अपि पुनर्नवधा विभज्यते। तथाहि—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥

तथाच गुरूपदेशाद्—विधिनिषेधानुकूलं साधनं कुर्वतो भक्तस्य हृदये प्रथमं या भक्तिरुदेति सा वैधी भक्तिरुच्यते। ततो निरन्तरम् भगवच्चरणारविन्दविषयिणी रागात्मिका भक्तिरुदेति, यया भक्तहृदये आनन्दशान्तिसञ्चारो भवति। तस्य मनोमधुपः प्रभुपादपद्ममकरन्दपानमत्तः सर्वत्र प्रभुमेव पश्यन्नानन्दनिमग्नस्तिष्ठति। अस्यामवस्थायामेव भगवन्तं श्रीकृष्णमुक्तवत्यो व्रजबालाः रासलीलायाः समये—

चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु
यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये।
पादौ पदं न चलतस्तवपादमूलात्
यामः कथं व्रजमथो करवाम किम्वा॥

रागात्मिकायां भक्त्यां भगवत्प्रेमविह्वलो भूत्वा भक्तः उन्मत्तवन्नृत्यति रोदिति गायति हसति च। तथाचोक्तम्—

वाग् गद्गदा द्रवते यस्य चित्तम्
रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च।
निर्लज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति॥

एवं गुरुशास्त्राज्ञानुसारं वैधीं भक्तिमभ्यस्यतो भक्तस्य हृदये सा रागात्मिका भक्तिरुदेति, यस्यां भक्तहृदयं सांसारिकविषयेभ्य उपरतं भूत्वा भगवति लीनं भवति। एतत् परिपक्वदशायाः परिणामः पराभक्ति-

रस्ति। यस्याम् अहंकारदेहात्मभावौ नश्यतः, सर्वात्मदृष्टिश्च जायते। तथा चोक्तं श्रीशङ्कराचार्यपादैः—

सम्पूर्णं जगदेव नन्दनवनं सर्वेऽपि कल्पद्रुमाः,
गांगं वारि समस्तवारिनिवहः पुण्याः समस्ताः क्रियाः।
वाचः प्राकृतसंस्कृता श्रुतिगिरो वाराणसी मेदिनी
सर्वावस्थितिरस्य वस्तुविषया दृष्टे परे ब्रह्मणि॥

(२) श्रीरूपगोस्वामिना भक्तिरसामृतसिन्धौ तु भक्तेः त्रिधा भेदः कृतोऽस्ति। साधनं, भावः, प्रेमा च। साधनभक्तिः पुनः द्विविधा वैधी रागानुगाभेदात्। तथाचोक्तम्—

सा भक्ति साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधोदिता।
वैधी रागानुगा चेति सा द्विधा साधनाभिधा॥

तत्र वैध्याः स्वरूपम्—

यत्र रागानवाप्तत्वात्प्रवृत्तिरुपजायते।
शासनेनैव शास्त्रस्य सा वैधी भक्तिरुच्यते॥

यथा श्रीमद्भागवते—

तस्माद्भारत ! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च सर्वतश्चेच्छताऽभयम्॥

इयं वैधी भक्तिरेकाङ्गाऽनेकाङ्गाभेदेन द्विधा भवति। तदुक्तम्—

सा भक्तिरेकमुख्याङ्गाश्रितानैकाङ्गिकाथवा।
स्ववासनानुसारेण निष्ठातः सिद्धिकृद्भवेत्॥

एकाङ्गा यथा—

श्रीविष्णोः श्रवणे परीक्षिदभवद्वैयासकिः कीर्तने
प्रह्लादः स्मरणे तदङ्घ्रिभजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने।
अक्रूरस्त्वभिवादने कपिपतिर्दास्येऽथ सख्येऽर्जुनः
सर्वस्वात्मनिवेदने बलिरभूत्कृष्णाप्तिरेषां परम्॥

अनेकाङ्गा यथा—

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः
वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥

अथ रागानुगा यथा—

विराजन्तीमभिव्यक्तं व्रजवासिजनादिषु ।
रागात्मिकामनुसृता या सा रागानुगोच्यते ॥

सा च कामद्वेषभयस्नेहादिसम्बन्धादनेकधा भवति ।

यथाह भागवते—

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहात्सम्बन्धादीश्वरे मनः ।
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥
गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सम्बधाद्वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभोः ॥

भावभक्तिश्च यथा—

प्रेम्णस्तु प्रथमावस्था भाव इत्यभिधीयते ।
सात्विकाः स्वल्पमात्राः स्युरत्राश्रुपुलकादयः ॥

यथाह पद्मपुराणे—

ध्यायं ध्यायं भगवतः पादाम्बुजयुगं तदा ।
ईषद्विक्रियमाणात्मा सार्द्रदृष्टिरभूदसौ ॥

प्रेमाभक्तिलक्षणं तु

सम्यङ् मसृणस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥

यथाह नारदपञ्चरात्रे—

अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंगता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः ॥

तथाच श्रीमद्भागवते—

कचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया कचित्
हसन्ति नन्दति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तुष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥

प्रेमाभक्तेरुदये एवं क्रमो भवति—

आदौ श्रद्धा ततः साधुसंगोऽथ भजनक्रिया ।
ततोऽनर्थनिवृत्तिः स्यात्ततो निष्ठा रुचिस्ततः ॥
अथाशक्तिस्ततो भावः ततः प्रेमाभ्युदञ्चति ।
साधकानामयं प्रेम्णः प्रादुर्भावे भवेत्क्रमः ॥

के भक्तेः गुणा इति प्रश्ने प्राह भगवान् व्यासः

क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥

स्कन्दपुराणे च—

अन्तः शुद्धिर्वहिः शुद्धिः तपः शान्त्यादयस्तथा ।
अमी गुणाः प्रपद्यन्ते हरिसेवाभिकामिनम् ॥

एवञ्चात्मकल्याणकामिभिः पुरुषैर्भगवत्स्वरूपसाक्षात्काररूपसायुज्य सारूप्य-सामीप्य-सालोक्यमुक्तिप्राप्तये तत्साधनत्वेनोपयोगिनी भगवद्भक्तिरवश्यमनुष्ठेया समादरणीया चेत्यलं पल्लवितेन ।

—(०):❀:(०)—

नवधा भक्तिः

(१) तत्र भगवद्गुणगाथायाः श्रवणं नाम श्रवणभक्तिः। सा च सर्व धर्म्मेभ्यः श्रेष्ठा स्वीकृताऽस्ति। यतो हि भगवतो गुणानुवादश्रवणेन भगवत्प्राप्तिरवश्यं जायते। तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे ७७ अध्याये-

श्रवणं सर्वधर्मेभ्यो वरम्मन्ये तपोधनाः !।
वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः श्रवणाद् यस्य लभ्यते ॥

केवलया श्रवणभक्त्या भगवत्प्राप्तिर्भवतीतिविषये पुराणेषु वहूनि प्रमाणानि उपलभ्यन्ते। यथा महाराजः परीक्षित् श्रवणभक्तिप्रभावेणैव परमात्मानं प्राप्तवान्। तद्यथा—

असारे संसारे विषयविषसंगाकुलधियः
क्षणार्द्धं क्षेमार्थं पिवत शुकगाथाऽतुलसुधाम्।
किमर्थं व्यर्थं भो ! व्रजत कुपथे कुत्सितपथे
परीक्षित्साक्षी यच्छ्रवणगतमुक्त्युक्तिकथने ॥

महापापी धुन्धुकारी अपि भगवतो गुणानुवादश्रवणप्रभावेणैव संसारसागरादुत्तीर्णः। महादुर्वृत्तोऽजामिलस्तु नारायणशब्दोच्चारणैनैव यमपाशाद्विमुक्तः। तथाचोक्तम्—

अशेषसंक्लेशशुभं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः।
कुतः पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥

अतो मनुष्याणां कृते श्रवणादन्यः कोऽपि नास्ति भगवत्प्राप्तिसाधकः सुगमः पन्थाः। तच्च श्रवणं महापुरुषाणां सङ्गादेव भवति। तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे अष्टादशाध्याये—

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम्।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥

अतएव श्रीमद्भगवद्गीतायामपि संसारोत्तरणे श्रवणस्य प्राशस्त्यमुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन—

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

अतएव च सनकादयो महर्षयो भगवद्गुणानुवादश्रवणे एव स्वसमयं यापयन्ति ।

(२) भगवच्चरित्रकीर्तनं कीर्तनभक्तिः कथ्यते । श्रीमद्भागवते यथा—

संकीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसः ।
प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥

इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतार-
वीर्याणि बालचरितानि च शन्तमानि ।
अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन् मनुष्यो
भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां कीर्तनासक्तो भक्तः सर्वश्रेष्ठोऽभिहितः—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥

अतएव स्वभक्तिप्रचारकः सर्वप्रियत्वेन स्वयमेव भगवताऽपि स्वीकृतः श्रीमद्भागवते, तथाहि—

नाहं तिष्ठामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च ।
मद्भक्ताः यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ! ॥
कलेर्दोषनिधेः राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसंगः परम्व्रजेत् ॥

(३) भगवच्चरणारविन्दादिस्मरणात्मिका स्मरणभक्तिः श्रीमद्भागवते यथा—

अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः
क्षिणोत्यभद्राणि शमं तनोति च ।
सत्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिम्
ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥

अतएवामलात्मा परमहंसो महामुनिः भगवान् शुकदेवो राजानं परीक्षितम्प्रति प्रावोचत्—

शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्,
नामानि रूपाणि च मंगलानि ते ।
क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयो-
राविष्टचेताः न भवाय कल्पते ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य आदावप्युक्तम्—

यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात् ।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां च भगवान् श्रीकृष्णस्स्मरणभक्त्याऽऽत्मनः सुलभत्वं दर्शितवान्—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याऽहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥

(४) भगवत्पादाब्जसेवनरूपा पादसेवनभक्तिः—श्रीमद्भागवते यथा—

यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विना-
मशेषजन्मोपचितं मलं धियः ।
सद्यःक्षिणोत्यन्वहमेधती सती
यथा पदाङ्गुष्ठविनिःसृता सरित् ॥

भगवतो रामस्य च चरणचिन्हरजसाङ्कितां भूमिं पश्यतो भरतस्य तन्मयतां वर्णयन् भगवान् शिवः भगवतीं पार्वतीं प्रति प्राह अध्यात्म-रामायणे—

स तत्र वज्राङ्कुशवारिजाञ्चित-
ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ।
ददर्श रामस्य भुवोऽतिमङ्गला-
न्यचेष्टयत्पादरजःसु सानुजः ॥
अहो सुधन्योऽहममूनि राम-
पादारविन्दाङ्कित भूतलानि ।
पश्यामि यत्पादरजो विमृग्यं
ब्रह्मादिदेवैः मुनिभिश्च नित्यम् ॥

अहल्या भगवतो रामस्य चरणरजसा स्पृष्टा सती सचेतना भूत्वा-भगवन्तं श्रीरामं स्तौति—

अहो कृतार्थास्मि जगन्निवास ! ते
पादाब्जसंलग्नरजःकणादहम् ।
स्पृशामि यत्पद्मजशङ्करादिभि-
र्विमृग्यते रन्धितमानसैः सदा ॥

भगवच्चरणाश्रयाणां भक्तानां सर्वे दोषा दूरीभवन्ति, सर्वाश्चापत्तयो विलीयन्ते । गोपदमिवेमं संसारमुत्तरति भक्तः । तद्यथा श्रीमद्भागवते—

समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं
महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ।
भवाम्बुधिर्वत्सपदं परं पदं
पदं पदं यद्विपदो न तेषाम् ॥
त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्वधाम्नि
समाधिनावेशितचेतसैके ।
त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन
कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥
न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं
न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः ।।

(५) पाषाणादिनिर्मिताया भगवतो मूर्तेः पूजनम् अर्चनभक्तिः अस्ति । सा च भगवतः प्रीतिकारिणी विद्यते । भगवतोऽर्चनेन भक्तानां हृदये प्रसन्नता भवति यया हृदये भगवद्भावप्रीतिः शनैः शनैः उदेति । तथा हि श्रीमद्भागवते व्यासदेवः—

श्रीविष्णोरर्चनं ये तु प्रकुर्वन्ति नराः भुवि ।
ते यान्ति शाश्वतं विष्णोरानन्दं परमं पदम् ॥

अर्चनभक्त्या स्वर्गापवर्गसमस्तसिद्धिलाभोऽप्यनायासेन भवति––

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसानां भुवि मानसम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामपि भगवान् श्रीकृष्णः—
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ।।

(६) बन्दनभक्तिः––भगवच्चरणारविन्दयोर्वन्दनं वन्दनभक्तिरुच्यते, यया भक्तेषु अहंकारस्यापनयनद्वारा भगवद्भावस्योदयो भवति । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते—

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ।।

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ।।

भगवत्प्रेमविह्वलस्याक्रूरस्य दशा वर्णयति भगवान् व्यासः--

रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः ।
पपात चरणोपान्ते दण्डवद्रामकृष्णयोः ॥

(श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ३८ अध्यायः)

भीष्मस्तवराजे च--

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥

(७) दास्यभक्तिः--अत्र भगवतो दासो भूत्वा तत्सेवाभ्यासद्वाराभिमानापनयनं भक्तेरुदयश्च भवति । तथाचोक्तं श्रीमद्भागवते--

न वासुदेवात्परमस्ति मङ्गलं
न वासुदेवात्परमस्ति पावनम् ।
न वासुदेवात्परमस्ति दैवतं
तं वासुदेवं प्रणमन्न सीदति ॥

(८) सख्यभक्तिः--अत्र भगवत्सखिरूपेण एकप्राणतायै हार्दिकप्रयत्नैः भक्तहृदये भगवति मधुरमयस्य प्रेम्णो विकाशो जायते । तथाहि श्रीमद्भागवते--

पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् !
हरये नमः इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥

सख्यभक्तिप्राप्त्यै भगवत्प्रेमिभिः सखिभिः सह संगः तेषां चरित्रस्याध्ययनमत्यावश्यकमस्ति । तथाहि श्रीमद्भागवते—

अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।
यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥
सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ।
प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून् नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥

अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ।
उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥
अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवाँल्लोकपावनः ।
व्यलिम्पद् दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥

(६) आत्मनिवेदनभक्तिः—आत्मनिवेदनद्वारा भक्तानां शारीरिकी वाचनिकी मानसिकी च सकला चेष्टा भगवद्भावमयी भवति, तदा भक्तानां हृदये भगवद्विषयेऽपूर्वदिव्यरागस्य विकास उदेति । तथाहि श्रीमद्भागवते—

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरे मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥
मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ।
घ्राणञ्च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्यां रसना तदर्पिते ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।
कामं च दास्ये नतु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥

भगवतः प्राप्तये कर्मयोगज्ञानादीनि सर्वाणि साधनानि श्रेष्ठानि सन्ति, किन्तु भक्तिस्तु सर्वोत्तमा गीतास्ति । नवविधासु आसु भक्तिषु एकविधया अपि भक्त्या भक्तः संसारसागरादुत्तर्तुं शक्नोति, किं पुनः यत्र प्रह्लाद इव नवधाभक्तिर्भवेत् । अतः परमात्मनो भक्तिर्विधेया । ययान्तेऽवश्यं कल्याणं भवेत् । अतएवोक्तं श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये—

निखिलभुवनमध्ये निर्धनास्तेऽपि धन्याः
निवसति हृदि येषां श्रीहरेर्भक्तिरेका ।
हरिरपि निजलोकं सर्वथातो विहाय
प्रविशति हृदि तेषां भक्ति सूत्रोपनद्धः ॥

—:※:—

भुवनकोषविवरणम्

प्रत्येकब्रह्माण्डे चतुर्दश भुवनानि भवन्ति। तेषु भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यञ्चेति सप्त लोका उपरि विद्यन्ते। अधस्ताच्च अतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातल-पातालाख्याः सप्त लोकाः सन्ति। ऊर्ध्वलोकेषु देवानां अधस्ताच्च असुराणां निवासो वर्तते। देवराजस्य इन्द्रस्य राजधानी स्वर्गलोके असुरराजस्य च राजधानी पाताललोके विद्यते। एषां चतुर्दशानां लोकानामनेके अन्तर्विभागा अपि वर्तन्ते। यथा किल भुवर्लोकस्य अन्तर्विभागा गन्धर्वलोकादयः सन्ति तथैव भूलोकस्यापि मृत्यु-पितृ-प्रेत-नरकनामकाश्चत्वारो लोका अन्तर्विभागरूपेण वर्तन्ते। मृत्युलोकोऽयं चतुर्दशानां भुवानानां केन्द्ररूपोस्ति। अत्रैव जीवा मातृगर्भाज् जन्म लभन्ते। मृत्युलोके एव समुत्पद्य सर्वैः जीवैः स्वस्वशुभाशुभकर्मभोगानन्तरं नूतनानि कर्माणि संगृह्यन्ते। यतो हि मृत्युलोकोऽयं कर्मभूमिः, अत्रैव स्वातन्त्र्येण विविधानि शुभाशुभकर्माणि विधातुं सौकर्यं विद्यते। देवाः असुराश्च स्वस्वलोकेभ्यः अग्र गन्तुं न प्रभवन्ति, किन्तु अत्रैव मृत्युलोके जन्म आसाद्य भूयः सत्कर्मानुसारमुपरि लोकेषु गच्छन्ति। अस्मादेव कारणादत्र ब्रह्माण्डे मृत्युलोकस्य प्राधान्यमस्ति।

भारतवर्षम्

भारतवर्षं हि मृत्युलोकस्य उत्तममङ्गमस्ति। उत्तमाङ्गत्वादेवात्र भारतवर्षे भाषा-शरीर-सौन्दर्यादीनां प्रकृतेश्चैतादृशी पूर्णता परिदृश्यते। अत्र सीता-सावित्री-दमयन्तीप्रभृतयः पातिव्रत्यधर्मपरायणाः स्त्रियः, ध्रुवप्रह्लादाद्याः बालकाः, हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरादयो राजानः, शिवि-दधीचि-बलि-कर्णप्रभृतयो दातारः, वसिष्ठ-विश्वामित्रादयस्तपस्विनः, रामकृष्णा-

दयोऽवताराः, याज्ञवल्क्य-पतञ्जलिप्रभृतयो योगिनः, मार्कण्डेय-कपिलादयो मुनयः, अत्रिभरद्वाजवामदेवादयः ऋषयः, व्यास-वाल्मीकिप्रभृतयः ग्रन्थप्रणेतारः, गौतम-कणादादयो दार्शनिकाः अनुसूया-लोपामुद्रा-नर्मदादयस्तपस्विन्यः, मदालसा-सुकन्यासमाना गृहिण्यश्च प्रादुर्भूयास्य भारतवर्षस्य महिमानं समवर्धयन्। हिमालयतः कन्याकुमारी पर्यन्तम्, कच्छतः कटकपर्यन्तं सर्वेषां हृदि एकैव भारतीया संस्कृतिः विकासते। आचारभाषादीनांभेदेऽपि सर्वे रामकृष्णादिकं मन्यन्ते, जन्मान्तरं स्वीकुर्वन्ति, गोरक्षां च कर्तुं चेष्टन्त एव।

आधुनिकाः पदार्थविद्यावेदिनः वैज्ञानिकाः अपि भारतस्य प्राकृतिकीं पूर्णतां स्वीकुर्वन्ति, मन्यन्ते च यत् भारतवर्षसदृशः पूर्णप्रकृतियुक्तः प्रदेशो नास्मिन्भूमण्डले क्वचिदस्ति। सर्वोन्नतः सर्वसमृद्धिशाली विशालो नगाधिराजो हिमालयो भारतवर्षमेवालङ्करोति। सर्वतोधिकपुण्यशालिनी त्रिलोकपाविनी भव्या भगवती भागीरथी भारतवर्षे एव निभाल्यते, यस्या महिमानं देशीया विदेशीयाश्च विद्वाँसो मन्यन्ते। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राश्चत्वारो वर्णा अत्रैव वर्तन्ते। षण्णां ऋतूनां यथाक्रममत्रैव प्रादुर्भावो भवति। श्वेत-कृष्ण-गौराङ्गाः मानवाश्चात्र भारतवर्षे एव दृश्यंते। सर्वेषु देशेषु लब्धजन्मानो जीवाः भारते एव प्राणान् धारयितुं शक्नुवन्तीति भारतस्य प्रकृतिपूर्णता सुतरां सिध्यति। भारतीयं धर्मविज्ञानम्; तत्वज्ञानम्, वेदाः, पुराणानि, धर्मशास्त्राणि, दर्शनानि च अस्य सूक्ष्मप्रकृतिपूर्णताया वैज्ञानिकगम्भीरगवेषणायाश्च प्रत्यक्षप्रमाणभूतानि सन्ति। अतो हि भारतवर्षमिदं स्वभावतः मृत्युलोकस्योत्तमाङ्गभूतमित्यत्र नास्ति कश्चित् संदेहः। यथा किल मस्तकं ज्ञानेन्द्रियाणां केन्द्रस्थानं तथैव मृत्युलोकः सर्वेषां लोकानां श्रेष्ठतरं केन्द्रं विद्यते। तत्रापि अस्माकं भारतवर्षम्, यत्र जन्म लब्धुं देवा अपि वाञ्छन्ति। तथाहि श्री विष्णुपुराणे—

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

किञ्च पुण्याधिक्यादेव भारते जन्म लभते जीव इति तत्रैव स्पष्टमुद्घोषितम्। तथाहि--

अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम!
कदाचिल्लभते जन्तुः मानुष्यं पुण्यसंचयात्॥
अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने!
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः॥

यद्यपि पुराणेषु भुवनकोशवर्णने भारतादन्यदेशानामपि वर्णनं विद्यते, तथापि भगवतो लीलास्थलं पुण्यतमा भारतभूमिरेवास्ति। अत्रैव समये समये प्राकृतमानव इवावतरति भगवान्, रक्षति वर्णाश्रमव्यवस्थां पालयति च धर्मपथाध्वनीनान्। पवित्रतमेऽत्र भारत एव बद्रिकाश्रमतो रामेश्वरपर्यन्तं द्वारिकातः कामाक्षापर्यन्तं पवित्राणि तीर्थानि पूज्यानि देवस्थानानि च सन्ति, यत्रत्या स्थावरजङ्गमा अपि पुण्यभाजः पूततमा धन्यतमाश्च मन्यन्ते। अतएव भारतीया भारतभूमिमिमां स्नेहमयीं मातरमिव सततं समाद्रियन्ते, पूजयन्ति स्तुवन्ति प्रत्यहं प्रातरुत्थाय। पूर्वं प्रार्थयन्ते च--

समुद्रवसने देवि! पर्वतस्तनमण्डले!।
विष्णुपत्नि! नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥
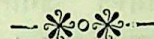
पौराणिकानां कर्तव्यम्

यथा चार्वाकैः बौद्धैः जैनैश्च हिन्दूधर्मस्य समूलमुन्मूलनं कर्तुं वेदानां निन्दा समारब्धाऽऽसीत्, तथैव कतिचिद् आधुनिका भारतीया अपि 'पुराणानि पोपकथाः, उपेक्षणीयानि च' इति वदन्ति ।

यद्यपि पाश्चात्यसमालोचकेषु प्रसिद्धाः समालोचकाः 'मिस्टर पार्जिटर; मिस्टरवेसेन्टस्मिथप्रभृतयो विद्वांसः पुराणानामनुपमं महत्वं मन्यन्ते । तथापि 'मिस मेयो' लिखितस्य "मदरइण्डिया" पुस्तकस्य प्रभावेण पाश्चात्ये जगति वहवो जनाः वेदान् पुराणानि चोपेक्षन्ते । स्वामिनो दयानन्दस्य सत्यार्थप्रकाशेन तु नवशिक्षिताः भारतीया अपि पुराणानि सर्वथा उपेक्षन्ते; येन सनातनस्य हिन्दुधर्मस्य, सर्वकल्याणकारिण्या हिन्दुसंस्कृतेः, अतिप्राचीनायाः हिन्दूजातेश्चास्तित्वमापद्ग्रस्तमिव विलोक्यते ।

अतो यथा भगवत्पूज्यपादैः श्रीस्वामिशंकराचार्यमहोदयैः कुमारिलभट्ट-शवरस्वामिप्रभृतिभिश्च बहूनि ग्रन्थरत्नानि लिखित्वा चार्वाकबौद्ध-जैनानां पाखण्डमयं प्रलापं खण्डयित्वा वेदस्य वैजयन्ती समस्ते देशे प्रासार्यत, यैरद्यत्वेऽपि हिन्दुधर्मस्य संस्कारः अस्माकं धमनीषु सञ्चरति; तथैव वास्तविकशास्त्ररहस्यमर्मज्ञैर्विशिष्टैः विद्वद्भिः पुराणनिन्दकानामनर्गलैः प्रलापैर्दुष्यमाणां भारतीयसंस्कृतिम्, वैदिकधर्मम्, हिन्दूजातिं च संरक्षितुं पुराणनिहितानि सर्वेषां हितकारीणि सर्वोपयोगीनि वैज्ञानिकतत्वानि सर्वेषां समक्षे उपस्थापनीयानि, येन वास्तविकस्थितिमवगत्य जनाः सन्मार्गे प्रवर्तेरन्; विरमेयुश्चासन्मार्गात्, प्रसरेच्च संस्कृतसेवकानां महदौदार्यम् । समस्ते जगति सम्यक् शान्तिसञ्चारद्वारा शाश्वतं सुखं सर्वेषां समक्षे समुपतिष्ठेत ।

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्यायेन मार्गेण महीं महीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ।
शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

आवश्यकसूचना

संस्कृतसेविनो हिन्दीहितैषिणश्च विपश्चितः सूचयन्नहं परमं प्रमोदमनुभवामि यद् वाराणसेय भारतीय-साहित्य-ग्रन्थमालाया अष्टमं पुष्पम् अतिविपुलकलेवरः सर्वाङ्गपूर्णः पुराणतत्त्वमीमांसानामको ग्रन्थोऽचिरमेव प्रकाशमेष्यति। यत्र पुराणसम्बन्धिनः बहवः सन्दिग्धा विषया राष्ट्रभाषाहिन्दीमाध्यमेन विवेचिताः भविष्यन्ति, आक्षेपपरिहारार्थं यत्र तत्र तत्तत्पुराणानां वचनानि च प्रमाणकोटौ उपस्थापयिष्यन्ते, अभिनवेऽस्मिन् ग्रन्थे वेदैः सह पुराणानामेकवाक्यतायै गवेषणात्मिका समीक्षा च करिष्यते। ग्रन्थस्यास्य सर्वसाधारणोपयोगित्वसम्पादनाय सरला सुगमा सर्वजनहृदयङ्गमा च हिन्दीभाषा स्वीकृताऽस्ति। मन्ये एकेनानेन पुस्तकेन पुराणविषयकाः बहवः प्रश्ना नूनं समाहिता भविष्यन्ति, अल्पीयसैव प्रयासेन पुराण विषयकं पर्याप्तं ज्ञानं च भविष्यति। येन भारतीयार्यसंस्कृतेः प्रसारे महत्साहाय्यं भविष्यति, हिन्दूधर्मस्य च गौरवमक्षुण्णं स्थास्यति। एतत्सम्बन्धे भारतीयार्यसंस्कृतेः संरक्षणशीलैः पौराणिकरहस्यमर्मज्ञैः महानुभावैः कृपया निम्नसङ्केतेन पत्रव्यवहारो विधेयः।

श्रीकृष्णमणित्रिपाठी

व्यवस्थापकः

भारतीय साहित्य विद्यालय

१४/२८ देवीनाम,

वाराणसी।